

П. Й. КАРИШКОВСЬКИЙ

(Одеса)

З ІСТОРІЇ МОНЕТНОЇ СПРАВИ ТА ГРОШОВОГО ОБІГУ В ОЛЬВІЇ

І. „ТО ΑΡΓΥΡΙΟΝ ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΙΚΟΝ“ з напису ΙΟΥΡΕ, Γ^ο, 24

Навряд чи можливі у даний час сумніви у тому, що дослідження античних монет нашого Півдня є одним з важливих шляхів до вивчення економічної історії стародавнього Причорномор'я. Але для цього необхідно в першу чергу, щоб самі монети дістали вичерпне, всебічне висвітлення, а окремі їх серії були б вивчені у взаємному зв'язку одна з одною і притому в світлі тих небагатьох відомостей, що їх дають інші джерела. Тому за невідкладне чергове завдання радянської нумізматики треба вважати збір і опрацювання матеріалів в плані підготовки до корпусу античних монет Північного Причорномор'я. Кілька років тому наша наука збагатилася капітальною працею О. М. Зографа, проте ні ця монографія, ні тим більше праці П. Й. Бурачкова та О. Л. Берт'є-Делагарда не можуть замінити корпусу монет Північного Причорномор'я. У зв'язку з цим в пропонованій статті вивчення конкретних монетних серій стародавньої Ольвії є лише попереднім кроком на шляху до створення монументальної колективної праці, якою має бути зазначений корпус.

Загальноновизнаним є, що кізікські електрові монети, не раз знаходжувані в Причорномор'ї, являли собою в V—IV ст. до н. е. основну міжнародну монету в цьому районі. Проте їх відношення до місцевих монет ще не досить вяснене. Таке становище пояснюється насамперед недостатньою вивченістю монет Північного Причорномор'я, а це останнє привело до висновків, які погано погоджуються з загальними уявленнями про порівняльну вартість монетних металів в античному світі. Тому, природно, були поставлені під сумнів обидва незалежні одне від одного писані джерела, які прямо і недвозначно встановлюють вартість кізікського статера на Боспорі і в Ольвії: 1) одна з промов, що її звичайно приписують Демосфенові, та 2) близький до неї за часом ольвійський напис. Оскільки історія боспорської монетної справи висвітлена в працях О. М. Зографа, Д. Б. Шелова та ін., а грошове господарство Ольвії навіть і після досліджень О. В. Орешникова, О. Л. Берт'є-Делагарда і О. М. Зографа має ще чимало нез'ясованих моментів, присвячуємо саме йому нижченаведені рядки¹.

Ольвійський декрет, про який вже згадувалося, був знайдений в 1876 р. під час будівельних робіт в с. Анадолу-Кавак, на азіатському

¹ З огляду на великий та громіздкий апарат статті у дальшому викладі тільки посилання на першоджерела наводяться у виносках, а усі посилання на використану літературу даються в квадратних дужках, де перше число відповідає порядковому номеру у наведеному в кінці статті бібліографії.

березі Босфору [79, стор. 169], на місці руїн храму Зевса Урія, добре відомого в античні часи Герона¹. Вже перший видавець пам'ятки припустив, що знайдений напис — це копія декрету, яка була виставлена при в'їзді в Чорне море для відомих мореплавців, бо постанова ольвіополітів мала велике значення для грецьких купців, які вели торгівлю з припонтійськими землями [77, стор. 376]; ця думка зустріла підтримку таких вчених, як В. Діттенбергер, В. В. Латишев та С. О. Жебельов [10, стор. 291, прим. 2—3]. Дійсно, з промови Демосфена проти Лептіна дізнаємося, що в тому ж таки храмі знаходилися копії декрету Афін, який надавав Левконові I громадянські права та звільняв його від податків, а також постанови-відповіді боспорського царя². Таким чином, ольвійський декрет не випадково виявився біля в'їзду до Понту — він був спеціально виставлений поміж інших документів, що регулювали торгівлю в Причорномор'ї.

Текст пам'ятки був вивчений В. Діттенбергером та В. В. Латишевим; він встановлений твердо і не дає підстав для різночитань; в SIG, I³ (1915) і в IOSPE, I² (1916) текст передається абсолютно однаково, якщо не звертати уваги на перестановку деяких шестизначних літер з кінця одних рядків на початок наступних та на те, що Діттенбергер опускає наприкінці рядка 16 неперекладний в даному контексті вказівний займенник *τι*. За письмом та граматичними особливостями напис відноситься до першої половини IV ст. до н. е. [44, стор. 189—190; 20, стор. 34 та 48; 10, стор. 291]. Зміст його такий. Після вступу, в якому відмічено, що в'їзд до Борисфену, під яким в даному разі розуміється Буго-Дніпровський лиман [10, стор. 297], дозволяється при умові додержання перелічених далі пунктів (рядки 1—2) і що постанова прийнята радою та народом за пропозицією Каноба, сина Фрасідаманта (рядки 2—4), вміщено п'ять основних параграфів декрету. По-перше, дозволяється вільний ввіз і вивіз із міста «усякого карбованого золота і срібла», тобто іноземної монети (рядки 4—6). По-друге, «продаж і купівля» цього золота і срібла, тобто обмін іноземної монети на місцеву, дозволені лише «на камені в еклесіастерії»; призначається кара за порушення цього пункту (рядки 6—13). По-третє, усяка взагалі купівля і усякий продаж в місті дозволені виключно «за мідь та срібло ольвіополітське», причому за порушення призначається штраф і вказаний порядок його стягнення (рядки 13—21). В наступному пункті встановлюється певне відношення між статерами Кізіка та місцевою монетою: кізікін прирівнюється до десяти з половиною ольвійських статерів, а інші види іноземної монети дозволяється обмінювати за згодою сторін (рядки 23—29). В останньому з уцілілих пунктів зазначено, що операції по обміну грошей звільняються від мит (рядки 29—31). Кінець тексту відбитий.

Із змісту напису видно, яке велике значення має він не тільки для вивчення грошового обігу в Ольвії, а й для відтворення загальної картини грошового обігу в Греції IV ст. до н. е. Його високо оцінювали вчені кінця XIX ст., і вже В. Діттенбергер та В. В. Латишев зробили спроби скласти до нього історично-економічний та спеціально нумізматичний коментар. Так, Діттенбергер відкинув міркування Мордтмана, який вважав, нібито курс кізікського статера визначений в декреті в половиннах того ж таки кізікського статера [77, стор. 378], і підкреслив,

¹ Діонісій Візантійський, Плавання по Боспору, §§ 92—93; Арріан, Перипл Евксинського Понту, § 37 (25 Н) (пор. ВДИ, 1948, № 2, стор. 286—287, та № 1, стор. 275).

² Демосфен, Проти Лептіна, § 36 (р. 468) (SC, I, 366). Автори коментаря у ВДИ чомусь переносять Герон на о. Делос та навіть у Горгіплію, пор. ВДИ, 1947, № 3, стор. 236, прим. 3. Правильне тлумачення тексту дали ще В. В. Латишев [21, стор. 78] та С. О. Жебельов [10, стор. 131].

що мова йде про відношення кізікської монети до місцевої. Вивчаючи пошкоджені рядки 24–25, Діттенбергер прийшов до висновку, що в лакуні могло бути або *ἑδεκάτου*, або *δωδεκάτου ἑμιστάτηρου* і, наводячи зразок такого слововживання з Поллукса (кн. IX, гл. 62), показав, що кізікін розмінювався в Ольвії або на 10,5, або на 11,5 місцевих статерів [44, стор. 189–190]. Треба додати, що потім Мордтман розібрав в кінці рядка 24 напівщезлу літеру Ε [78, стор. 314], сліди якої помітні і на фото, вміщеному в IOSPE; отже, можна вважати, що перше з двох запропонованих Діттенбергером читань відповідає дійсності¹.

Одночасно з Діттенбергером ольвійський декрет був вивчений Латишевим, який намагався з'ясувати значення документа для історії міста. Проте Латишев не уявляв собі виразно, які саме ольвійські монети згадані в тексті, і погоджувався з Діттенбергером, який намагався розглядати статер напису як мілетський номінал, вартість якого він визначає як 2,66 або 2,44 атічні драхми [20, стор. 48–49; пор. 44, стор. 190–191]. Далі, влучно підкреслюючи, що декрет був важливим забезпеченням торговельних інтересів Ольвії, і вказуючи, що іноземці могли обмінювати свої гроші виключно на місцеві, а не безпосередньо на іноземні ж іншого гатунку, Латишев приходить до висновку, нібито кізікінама надається в Ольвії право обігу нарівні з місцевою монетою [20, стор. 49 і 50]. Не треба й доводити, що це прямо суперечить змістові третього пункту постанови, де рішуче визначено під загрозою конфіскації товару і сплачених за нього грошей «продавати та купувати усе за міські гроші», а далі уточнено, що мається на увазі «мідь і срібло ольвіополітське».

Мета даної статті дозволяє утриматися від докладного висвітлення дальшого коментування напису. Багато хто з учених розглядав цей документ, але здебільшого побіжно і в багатьох випадках без ясного розуміння того, про які саме статери Ольвії йдеться в пункті четвертому. Ці монети вперше точно визначив тільки Рейнак, який проте знав їх усього чотири і тому помилково приймав середню вагу ольвійських статерів 12,5 г [86, стор. 68–69]. Крім того, останній приймав, що кізікін розмінювався не на 10,5, а на 11,5 таких статерів; завдяки цьому розрахунки його значно відхилилися від дійсності [пор. 35, стор. 329]. Значно більшу наукову цінність має праця О. Л. Берт'є-Делагарда, який правильно намітив шлях вивчення напису. Берт'є-Делагард точно вказав, які саме мідні та срібні монети Ольвії згадані в декреті, але теж невірно визначив середню вагу срібних статерів, яких він знав вже 20 екземплярів, відмовився проконтролювати свої висновки з допомогою золотих монет Ольвії та узяв відповідні дані з Пантікапея; якщо додати, що усі категорії литих мідних монет були віднесені ним до IV ст., буде ясно, що загальні висновки Берт'є-Делагарда не можна визнати остаточними. Мета постанови, на його думку, полягала в тому, щоб встановити в Ольвії підвищений курс кізікінів, причому розміри цього підвищення встановлюються фактично довільно [3, стор. 55 і далі].

Якщо Берт'є-Делагард підійшов до вивчення ольвійського напису на основі глибокого вивчення сучасних йому ольвійських монет, то не про всіх, хто брався за це питання після нього, ці слова можна було б повторити. Коли, наприклад, Е. Міннз погоджується з його висновками [75, стор. 459, 485], то О. Фідебант зайняв щодо ольвійського декрету дуже скептичну позицію: критикуючи загальну побудову Рейнака щодо змін відносної вартості золота та срібла в стародавній Греції, він зупиняється на документі лише мимохідь і оцінює можливість його використання

¹ Тим більш дивує, що А. Сегре в одному місці дає цифру 12,5, а в основу своїх розрахунків бере навіть 13,5 ольвійських статерів як курс кізікіну [91, стор. 212 та 515].

надзвичайно низько [94, стор. 104—105]. З другого боку, спеціально присвячена цьому написові брошура Г. Шмітца показує, що автор не був обізнаний з конкретними монетами Ольвії IV ст. до н. е.: у своїй праці Шмітц виходить з не відповідаючого дійсності припущення Ф. Ленормана, нібито Ольвія з найдавнішого часу і на протязі усієї своєї історії у великій кількості карбувала електр та золото [92, стор. 6—7 і далі; пор. 70, стор. 156 і далі], а там, де йому доводиться оперувати конкретною вагою ольвійських статерів, вважає її рівною 12,5 г [92, стор. 26]. Так само вважали, ігноруючи працю Бертье-Делагарда, К. Реглінг та інші західні нумізмати [пор. 87, шп. 227]. А втім, загальний висновок Шмітца, нібито мета декрету полягала в тому, щоб запобігти відпливу ольвійського срібла в інші місцевості, не зустрів підтримки через свою цілковиту необгрунтованість [55, стор. 368 і далі; пор. 12, стор. 126—127].

Таким чином, вивчення напису не привело західних і дореволюційних російських нумізматів до твердих та безперечних висновків. На жаль, напівскептичне ставлення до пам'ятки відбилосся і в радянській літературі. Хоч і немало вчених давали декретові високу оцінку, проте завжди побіжно [10, стор. 291; 27, стор. 17—19; 14, стор. 144—145; 7, стор. 44; 30, стор. 328; 29, стор. 359—360]; ніхто, за винятком О. М. Зографа, не намагався проаналізувати його відомості у безпосередньому зв'язку із згаданими в тексті групами монет. Зограф погоджується, однак, з думкою Фідебанта і приходять до висновку, що декрет не може взагалі правити за основу для обчислення порівняльної вартості монетних металів, бо курс кізікіна був в Ольвії надмірно підвищений. Причину цього підвищення Зограф вбачає в тому, що до розміну кізікінів нібито притягалася мідна монета, а оскільки срібні статери напису, за його словами, «мало підходять до ролі сталого та незмінного мірила вартості», то і значення документа полягає, за Зографом, у тому, що він свідчить про роль кізікських статерів в ольвійському торговельному житті [12, стор. 48, 126—127, 175; пор. 13, стор. 148 та 150].

Раніш, ніж використовувати ольвійський декрет у дослідженні загальних проблем історії античного господарства, необхідно точно визначити його значення для монетної справи та грошового обігу самої Ольвії. Першим кроком в цьому напрямі має бути детальне вивчення тих монет — і насамперед срібних статерів, — про які йде мова в документі. Незважаючи на те, що останні відомі вже без малого 200 років [84, табл. XXXVI, 15], а супутні їм драхми — понад 130 років [38, табл. II, aa], досі ні ті, ні другі не були предметом спеціального дослідження. Одна з причин цього полягає в рідкості цих монет. В найкрупніших музеях їх налічуються одиниці, а опубліковані екземпляри розкидані по різних виданнях. О. Л. Бертье-Делагард зібрав, проте, ваги 23 статерів та 24 драхм [4, стор. 62—64, № 3, 4, 8, 9 та 16]; у даній праці використано 39 статерів та 35 драхм, причому всі ці монети вивчені в оригіналах, зліпках, фоторепродукціях, надійних рисунках тощо¹. Важко визнати, що відповідний матеріал зібраний вичерпно, проте невірно було б утримуватися й далі від його вивчення.

Усі нумізмати і археологи, які так чи інакше торкалися срібних монет Ольвії IV ст. до н. е., розглядали всі статери як дещо однорідне і поширювали спостереження, вірні для частини цих монет, на всі монети; ще свавільніше зробили деякі, з'єднуючи на таблицях аверс і реверс двох екземплярів, які належать, як показано нижче, до різних груп і навіть вагових монетних систем [85, табл. IX, 2, пор. т. II, ч. 1, стор. 918; 93, стор. 32, рис. 11]. О. М. Зограф констатує, правда, що ці

¹ Посилання на срібні та золоті монети вивчених серій наводяться далі у вигляді вказівок на їхні зображення на табл. I—IV.

статери «надмірно різняться між собою не тільки стилем і якістю виконання, а часто навіть і якістю металу» [12, стор. 126], проте і він не пробує простежити, чи є якісь закономірності у цих відмінностях і приходить лише до висновку, що ці монети взагалі мало підходять до ролі мірила вартості. Далі, виділяючи ермітажний статер (табл. I, 7), як виконаний з особливою майстерністю, зазначений автор готовий визнати його за прототип усієї серії, а монети з іншими стилістичними ознаками оголошує імітаціями, низька якість яких пояснюється, на його думку, відсутністю в Ольвії сталої художньої культури [12, стор. 127—128]. На неприпустимість і необґрунтованість цього погляду нами було вказано в іншому місці [15, стор. 105—106], тут же слід тільки додати, що і висловлювання Зографа щодо часу карбування цих статерів не узгоджуються одне з одним (див. нижче).

Тимчасом уважне ознайомлення із статерами цієї серії дозволяє поділити їх за сукупністю ознак на дві групи, що протистоять одна одній. До першої групи належать монети, які характеризуються непоганою — в усякому разі, за зовнішнім виглядом — якістю металу, деякою не-правильністю обрису товстого (до 3,5—4 мм) монетного кружальця, чітко позначеною вдавленістю зворотної сторони, високим рельєфом зображень, а також наявністю додаткових маленьких зображень, так званих магістратських емблем або диферентів [про подібні зображення та їх зміст див. 12, стор. 58—61 та 67—68] і, крім єдиного винятку, скорочень магістратських імен (табл. I—II). Зображення Деметри дається на лицьовій стороні відповідно до кращих зразків грецького мистецтва: богиня показана не юною, але все ще молодою, з спокійним, трохи суворим виразом правильних і привабливих рис обличчя. На реверсі — орел, що шматує дельфіна, відтворений вільно і близько до натури, крила його широко розведені і передаються без особливого схематизму (табл. I, 1—3) або з легкою стилізацією (табл. I, 4 та 7, і в іншій манері — табл. I, 12 та II, 3). Дельфін плавно вигнутий і всім своїм виглядом близько нагадує дельфінів на кращих зразках грецької монетної пластики.

У протилежність цьому монети другої групи (табл. III, 5—14) карбовані з поганого срібла, характеризуються тонким, плоским, майже точно круглим монетним кружальцем та низьким рельєфом зображень. Будь-які диференти та скорочення імен на монетах цієї групи невідомі. Деметра трактована вже по-іншому — умовно і значно недбаліше: на одних екземплярах обличчя її набуває зайвої повноти та одутлості, на інших — навпаки, їй властиві вугластість та різкість обрису (табл. III, 7, 13, 14). Волосся, яке на монетах попередньої групи завжди було модельоване рівними пасмами, що сходяться на маківці і невимушено спускаються на плечі, тепер позначене широкими паралельними смугами, що йдуть до потилиці, а розкидані локони укладаються крупними, неприродно ввігнутими завитками. Зображення орла на звороті набуває схематичності та геометричної сухості: покривіє пір'я має вигляд великих крапок, махове — паралельних валиків, які зберігають ще на деяких екземплярах певну кривизну і звужуються у напрямку нижнього краю крила (табл. III, 5—7), а потім набувають мертвої прямизни і тупо обриваються на кінцях (табл. III, 8—14).

Правильність наведеного розподілу ольвійських срібних монет на дві групи підтверджується при розгляді їхньої ваги. Бертъе-Делагард обчислював для всіх цих монет єдину середню вагу так, як і взагалі він встановлював середню вагу монетних серій, — відкидаючи найлегші екземпляри і виводячи арифметичну середню вагу решти. При цьому він отримав для всіх 12,21, а в іншому випадку 12,23 г [3, стор. 55; 4, стор. 62—63]. Такий метод в останні часи справедливо визнають за надто неточним; значно ближче до цілі веде в даному разі метод

«шкали», що його вперше вжили англійські нумізмати, а з радянських вчених — Д. Б. Шелов у своїх працях про монети Боспору [33, стор. 55—60].

Якщо підійти до вагових даних про срібні монети Ольвії роздільно по групах і прикласти до них метод «вагової шкали», то з 28 ваг монет першої групи¹ не слід брати до уваги ваги трьох перших статерів, які стоять на шкалі осторонь від основної маси монет, і трьох останніх, два з яких явно карбовані за іншою ваговою системою, а третій пошкоджений [89, стор. 92]. Тоді середня вага 22 статерів — 11,94 г. Подібно до цього з 10 монет другої групи² доводиться відкинути берлінський екземпляр як дуже погано збережений [45, стор. 18] і ще два, які далеко розміщуються на шкалі. Тоді середня вага монет цієї групи дорівнюватиме 12,41 г.

На підставі сказаного можна побачити, наскільки невірне уявлення, ніби серія розібраного срібла є чимсь єдиним. Не можна зводити сукупність вагових, фактурних, стилістичних відмінностей, наявність або відсутність магістратських емблем та імен до випадковості або вбачати в усіх перелічених змінах простий занепад якогось первісного досконалого зразка.

Уважно придивляючись до 28 статерів першої групи, неважко помітити, що на частині їх волосся на голові Деметри зображене не так, як на решті. А саме, хоч на всіх монетах цієї групи пасма сходяться на маківці, проте на статерах, зображених на табл. I, 1—8, вони мають вигляд широких, пишних, хвилястих пасм, а на статерах, зображених на табл. II, 3 і далі, показані тоненькими прямими смужками, які іноді зібрані по-двоє (наприклад, табл. I, 12, табл. II, 1,2). Відповідно до цього і орел на статерах, зображених на табл. I, 1—8, показаний зовсім не так, як на табл. II, 3 і далі: в першому випадку перед нами реалістичне, іноді трохи стилізоване (наприклад, табл. I, 4 і 7) зображення, в другому — не більш як художньо оброблена схема. При цьому по-кривні пір'я в крилах на монетах, зображених на табл. I, 1—8, намічені візними зубчиками, а на монетах, зображених на табл. II, 3 і далі, — просто маленькими крапками. Пір'я в хвості теж модельоване по-різному: спочатку воно зібране в тісний жмуток, а потім розпущене подібно до віяла. Крім цього, впадає в очі, що всі монети, відтворені на табл. II, 4 і далі, несуть на собі маленьке зображення тризубця, розташоване в полі за орлиним хвостом; на монетах, вміщених на табл. I, теж трапляється іноді диферент, але інший — колос, і поміщається цей останній вгорі, над орлом, а на місці тризубця знаходимо у ряді випадків скорочення магістратських імен. Вивчаючи ці останні і беручи до уваги спільність штампів, якими карбовані ці статери, приходимо до висновку, що вони розподіляються між шістьма послідовними підгрупами, які позначаємо далі літерами латинського алфавіту.

До першої підгрупи — А — можна віднести монету Кембріджського університету (табл. I, 1): тут маємо особливу трактовку Деметри на

¹ 12,78 (Гіль), 12,65 (Берлін), 12,53 (Ермітаж), 12,37 (Бертъе-Делагард), 12,30 (Київ, Інститут археології), 12,27 (Київ, ІА), 12,24 (Одеса, Одеське товариство історії та старовини), 12,21 (Одеса, ОТІС), 12,15 (Джемсон), 12,12 (приватна колекція), 12,06 (Москва, Державний історичний музей), 12,01 (аукціонний каталог), 11,99 (Одеса, ОТІС), 11,97 (Ерм.), 11,96 (Куріс), 11,92 (прив. зб.), 11,85 (прив. зб.), 11,83 (Київ, ІА), 11,78 (Сміт), 11,73 (Кембрідж), 11,68 (Куріс), 11,61 (Одеса, ОТІС), 11,57 (прив. зб.), 11,52 (Київ, ІА), 11,50 (Карлсруе), 8,55 (прив. зб.), 8,51 (Москва, Музей образотворчого мистецтва), 8,21 (Лондон).

² 12,56 (Лондон), 12,47 (Париж), 12,46 (Москва, ДІМ), 12,41 (Одеський археологічний музей), 12,35 (аукц. кат.), 12,30 (Париж), 12,28 (Ерм.), 11,85 (Берлін), 11,75 (аукц. кат.), 9,75 (Лондон). Невідомо, до якої групи відносяться монети, ваги яких (10,13, 10,10 та 10,07) дає Бертъе-Делагард, бо сліди їх втрачені, а зображення нам невідомі.

аверсі, а на звороті — чудово виконану групу орла та дельфіна і емблему — колос, але ще ніяких скорочень імені магістрата. На статерах другої підгрупи — В, в яку входять п'ять екземплярів (табл. I, 2—6), три з яких карбовані одним штампом аверсу, зберігається, наскільки можна судити при їх поганій збереженості, колос і з'являються скорочення ΦA , A (мабуть, теж ΦA), AP (або $A\Gamma P$) та $\text{P}\overline{\text{O}}$ (мабуть, PRO?), які означають, треба гадати, імена монетних магістратів Ольвії. В підгрупі С, що складається з двох монет, які теж мають спільний штамп лицьової сторони, колос зникає, але імена магістратів виписані вже досить ясно — $\text{AP}\overline{\text{O}}$ та $\text{MO}\overline{\text{O}}\text{X}$ (табл. I, 7 і 8). Але вже на статері підгрупи D (до якої належать також срібні драхми і золотий, пор. нижче) колос знову повертається на своє місце, а ім'я заступає монограма EK (ЕК). У наступну підгрупу E (табл. II, 1—3) треба віднести дві монети, знайдені 1946 р. в Ольвії, та статер з колишньої колекції Л. І. Куріс в Одесі: тут на місці колоса, зверху над орлом з'являються літери E або O (архаїчна тета). Нарешті, переважна більшість всіх статерів першої групи (16 із 28) об'єднуються в останню підгрупу F, характерною ознакою якої є тризубець. Замість однієї літери тут вгорі знову стоять монограми TE (один екземпляр спільного штампа аверса з монетою курісової збірки) або E (15 екземплярів, в тому числі два статери, знайдені в Ольвії в 1946 р.). Деякі із цих монет також пов'язуються спільними штампами (табл. II, 5 і далі).

Монети другої групи важко було б поділити на подібні серії, і ми розглядаємо їх як єдину підгрупу G, до якої належать, як буде видно далі, ще золоті полудрахми та срібні драхми. Правда, серед десятка статерів цієї підгрупи можна знайти деякі відмінні риси: так, лицьові сторони монет, відтворених на табл. III, 6, 13 і 14, близькі одна до одної і відрізняються від решти монет, а зображення орла і дельфіна на монетах, вміщених на табл. III, 5 і 7, в свою чергу вирізняються серед інших. Але ці аверси і реверси пов'язані між собою так, що коли прийняти за критерій поділу Деметру, то до однієї серії доведеться звести монети з різними типами орлів, а якщо виходити із зворотних сторін, то однакові аверси припадуть до різних підрозділів. Тому можна обмежитися тим спостереженням, що для всіх монет підгрупи G властива своєрідна трактовка волосся на голові Деметри (широкими паралельними смугами, які збігаються на потилиці) і груба, схематична передача орла і дельфіна. На деяких екземплярах (табл. III, 8 і далі, особливо табл. III, 14) орел повністю втрачає належний вигляд — крила його перетворюються на якісь гребені, утворені прямими, просто обрубленими на кінцях валиками, а дельфін своєю формою нагадує скоріше веретено.

При розгляді срібних ольвійських монет у наведеному порядку неважко помітити, що імена магістратів, які з'являються у скороченому вигляді на монетах підгрупи B і набувають порівняно розгорнутого вигляду на статерах підгрупи C, згодом знову заступаються монограмами або окремими літерами (підгрупи D і F). Якби такий перехід від імен до монограм не спостерігався на тогочасних мідних монетах Ольвії, вказана обставина могла б розглядатися як аргумент проти наведеної послідовності підгруп. Проте на відомих мідних монетах з типами Деметри та орла з дельфіном у лапах услід за архаїчними серіями, які не мають скорочень імен [9, табл. XXI, 2, 4, 6, 8, 10 і 12], ідуть серії з численними скороченнями магістратських імен у складі 3—4 літер [9, табл. XVI, 2, 3, 5—8, 10, табл. XVII, 1, 2, 5—9, табл. XVIII, 2, 5, 8, 9, 12, табл. XX, 1, табл. XXIII, 1, 2, 4, 5, 7, 8, 10, 14, табл. XXIV, 1, табл. XXV, 3, 6 і 7, табл. XXVI, 5]. В той же час на перших серіях безсумнівно пізніших мідних монет з зображеннями Борисфена та зброї знаходимо лише одні монограми, які тільки згодом, як встановлює О. М. Зограф [12, стор. 130]

розгортаються до скорочень з трьох-чотирьох літер. Таким чином повернення від більш-менш повних імен до монограм властиве не тільки срібним, а й мідним монетам Ольвії.

При класифікації статерів необхідно брати до уваги також характер літер, які стоять на них. Доцільність палеографічного аналізу монет була підкреслена ще П. Й. Бурачковим [5, стор. 30]; матеріалом для порівняння можуть бути епіграфічні пам'ятки Ольвії. На правомірність такого порівняння вказував і Зограф [12, стор. 91], який відмічав, що у розвитку форм літер у написах і на монетах немає різкого розриву. Можна було б додати, що форма відповідних літер на монетах відрізняється від монументальних пам'яток. Звертаючись до ольвійських статерів, встановлюємо, що на монетах підгруп А, В, С переважають начертання, складені з дрібних, однакових за розміром, рівних літер; омікрон має той же розмір, що й інші літери; бета невелика, причому обидві її петлі вузькі та витягнені уздовж; верхній та нижній штрихи сигми злегка нахилені (пор. табл. I, 1, 2, 4—8). Ці риси знаходимо і на ранніх монетах Ольвії з зображеннями Деметри та орла з дельфіном у лапах [пор. 9, табл. XV—XXVI]. На монетах підгруп D, E, F, G знаходимо сильне зменшення розмірів омікрона, збільшення ламбди та особливо бети, петлі якої чітко відділені одна від одної, великі та круглі. Такий самий характер мають літери і на «борисфенах», що їх Зограф відносить вже до III ст. до н. е. [12, стор. 130—131].

Подібна послідовність форм літер добре відома на епіграфічних пам'ятках Ольвії. Постанова на честь месембрійця Хайрігена (IOSPE, I², 20), яка датується першими десятиріччями IV ст. до н. е., і деякі з ранніх надгробних написів (IOSPE, I², 210—216) збігаються за характером письма з літерами на статерах підгруп А, В, С. Уламки інших декретів про проксенію (IOSPE, I², 21—23), а також постанова про нагородження Каллініка (IOSPE, I², 25), які Латишев відносить до IV ст. до н. е., дають разючі аналогії з літерами на монетах підгруп D, E, F, G. Вважаючи, що в обрисі ламбди та йоти на монетах останніх підгруп можна помітити характерні стовщення у вигляді кульок на кінцях ліній, можна було б порівнювати написи на цих монетах і з епіграфічними пам'ятками III ст. до н. е. Нарешті, напис з Герона, про який говорилось вище, відзначається рисами, характерними для перехідних щодо шрифту екземплярів монет (наприклад, табл. I, 3).

Встановивши відносну періодизацію зазначених вище серій, слід зупинитися і на більш точному визначенні часу їх випуску. Віднесення карбування цих статерів до IV ст. до н. е. е, правда, загальновизнаним, але майже ніхто не намагався уточнити час їх карбування всередині століття. Бертъе-Делагард, Міннз та Гроз відносять їх без усякої мотивіровки до середини століття [3, стор. 55 і 57; 4, стор. 62; 75, стор. 485—486; 53, стор. 153], Зограф та Робінзон — до більш пізнього часу [12, стор. 124, 126—129; 89, стор. 92]. А втім, зауваження Зографа з цього приводу погано узгоджуються одне з одним; тривалість карбування всіх статерів встановлюється в одне-два десятиліття [12, стор. 128], а його початок тричі віднесений до часів близько 330 р. до н. е. [12, стор. 127 та 129]. Проте вище, на стор. 126, Зограф визнає, що саме ці статери згадуються у декреті з Герона, який він відносить до початку IV ст. до н. е., та складають «біметалічну пару» з литими монетами, що мають ті самі типи. Ця група монет «спільного обігу» віднесена зазначеним автором у згаданому місці до середини IV ст. до н. е., а кількома сторінками перед цим — до середини та початку третьої чверті IV ст. [12, стор. 124]. Ця обставина, безперечно, показує, з якими серйозними труднощами доводиться зустрічатися дослідникові при датуванні зазначених монет. Треба при цьому визначити, що не всякий крок на вказаному шляху має бути визнаний марним; особливе значення має в даному разі зістав-

лення розглянутих монет з іншими тогочасними нумізматичними пам'ятками Ольвії і насамперед з драхмами із зображенням Деметри.

Ці останні монети теж являють собою нумізматичну рідкість і ніколи не розглядалися систематично. Усі вони поділяються на три групи. До першої належать порівняно великі монети гарної роботи, що мають на лицьовій стороні та на звороті точно такі самі зображення Деметри та орла з дельфіном, як і статери першої групи; з останніми вони збігаються, крім того, ще й за фактурними і стилістичними ознаками, а також за наявністю колоса над дельфіном і скорочення імені магістрата (табл. I, 13—16). За своєю вагою це трохи полегшені драхми егінської системи. До них примикає унікальна драхма Британського музею, яка має той самий тип реверса (але без колоса) і на аверсі не профільне, а фасове зображення Деметри (табл. I, 9). Зрештою, одна з драхм із профілем богині в ермітажній колекції теж не має колоса на звороті (табл. I, 10). Порівняння усіх цих монет із статерами приводить до висновку, що вони мають бути об'єднані з підгрупою D.

Друга група дрібних срібних монет має велику подібність за своїм стилем, фактурою та палеографічними рисами до великих монет підгрупи G. Відповідно до схематизації типу останніх тут на звороті репрезентовано одного тільки дельфіна, який пливе вліво; колос та імена магістратів відсутні; ім'я міста розташоване, як і раніш, у нижній частині монетного поля (табл. III, 15—17). Ці монети менші від попередніх і різко відрізняються від них своєю зниженою вагою.

Вся решта срібних драхм, об'єднаних між собою своїм дещо недбалим, але вільним від грубого схематизму стилем, відрізняються повним підвищенням ваги у порівнянні з монетами попередньої групи. Загальною їх ознакою є наявність магістратських імен, здебільшого у вигляді трьохчотирьох літер. Ці драхми розпадаються на ряд підгруп. До першої — H — належать монети, де Деметра та дельфін зберігають споконвічний поворот вліво, але ім'я міста перенесене у верхню частину поля, а під дельфіном вміщено імена магістратів — Ἀγα[θ]τος, Δημή[τρι]ος, Πρ[ο]σών або -δδοτος, Πολυ[μέ]δων або -ξενος, Φιλ[της] або -ίσκος, χαρ[η]μων, Στρ[ά]των та ін. (табл. IV, 2—10). Не наважимося визнати за простий випадок, що всі наведені імена вдалося доповнити на основі ольвійських написів, близьких за часом до цих драхм; вони записані, зокрема, у великому списку ольвійських громадян, який Латишев відносив до III ст. до н. е. [20, стор. 84—96, пор. IOSPE, I², 201], а в останні часи пересувають, як нам здається, цілком вірно, до II ст. до н. е. [19, стор. 130—131]. Цілком імовірно, що із зазначеними драхмами об'єднується в підгрупі H і унікальна дидрахма з трактованими по іншому орлом і дельфіном на звороті та Аполлоном замість Деметри на аверсі (табл. IV, 1); близько цього часу і на дрібних мідних монетах Аполлон заступає Деметру [пор. 12, табл. XXXII, 9, 10; 85, табл. IX, 23, 17 і 13, 14]. Можливо навіть, що скорочення АГА на дидрахмі належить тому самому магістрату, якому належить і одна з драхм цієї серії з такими ж літерами (табл. IV, 2).

Помічений вперше на цій дидрахмі поворот типів вправо скоро переходить і на драхми: спочатку тільки Деметра (підгрупа I), а потім і дельфін (підгрупа J) слідує цьому прикладові, причому в підгрупі J імена міста і магістрата знову міняються місцями (табл. IV, 11 та 12, 14). Нарешті, на реверсі останньої підгрупи драхм — K — з'являється орел над дельфіні (табл. IV, 15—17). Важливо, що усі без винятків екземпляри драхм підгруп I, J та K мають на аверсі клеймо (голова праворуч). Це можна розглядати як доказ фінансових утруднень міста і тимчасового припинення карбування срібних монет. Дійсно, наступна серія ольвійського срібла, яка типологічно нагадує монети, про які йде мова, була випущена у трьох номіналах вже кількома десятиліттями пізніше і усім своїм

характером тяжіє до срібних емісій III ст. до н. е. (підгрупа L, табл. IV, 18—20).

Розглядаючи вагові дані про всі ці драхми, приходимо до висновку, що монети, які входять до складу підгрупи D, карбовані за егінською системою¹. Щодо драхм, які об'єднуються з крупним сріблом підгрупи G, то вони мають в середньому лише по 2,93 г². Для монет підгруп H, I, J, K середня вага всіх 22 екземплярів становить 3,61 г, а вирахована за методом шкали — 3,59 г³. Таким чином, і в даному разі розподіл, проведений за стилістичними ознаками та на підставі наявності або відсутності імен магистратів, підтвердився при перевірці ваги монет.

З ольвійським сріблом цього часу тісно пов'язані випуски ольвійського золота. Звертаючись до огляду останнього, помічаємо, що золоті монети Ольвії, взагалі дуже нечисленні, зразу знаходять собі місце в межах наміченої класифікації срібла. Дійсно, унікальний золотий статер Брюссельського музею (табл. I, II) і дрібні золоті півдрахми, так звані «ольбіки» (табл. III, 1—4), неможливо об'єднувати в одну серію та пояснювати всі відміни цих монет просто випадковістю [12, стор. 128—129; пор. 93, стор. 12]. Вони, як вже було сказано, тяжіють до різних підгруп срібла. Золотий статер знаходить точні аналоги в егінських драхмах підгрупи D (здається навіть, що одна з цих драхм карбована спільним штампом аверса із золотим), а золоті півдрахми усією своєю фактурою та розпливчастим, за влучним висловом Зографа, стилем надзвичайно близькі до монет підгрупи G.

Раніш, ніж перейти до уточнення часу випуску розглянутих золотих та срібних монет, слід ще зупинитися на міді, згадуваній у тексті ольвійського декрету, з розгляду якого ми розпочали цю статтю. В декреті вона визначена терміном *ὁ χαλκός*, мідь взагалі, в переносному розумінні — усе, зроблене з міді, а не *χαλκός*, *χαλκίον* або *χαλκοῦς*, мідна монета. Терміну «мідь» протиставляється в тому ж рядку *τὸ ἀργύριον*, срібна монета, а не *ἀργύρος*, взагалі срібло. Враження навмисного зіткнення приведених позначень ще підсилюється, коли порівняти застосування до золотої монети точного терміну *χρυσόν* (а не *χρυσός*, золото взагалі, рядок 23) та послідовне вживання визначень *χρυσίον ἐπίσημον καὶ ἀργύριον ἐπίσημον*, карбована золота та срібна монета, в інших частинах декрету (рядки 4—5, 7—8, 26—27 і 30—31; в рядку 12 слово *ἀργύριον* вжите в розумінні «гроші» [пор. 23, ч. I, стор. 33—37, 82—86; 36, ч. I, т. I, шп. 386—389]). Якщо при цьому взяти до уваги, що мідь поставлена в тексті декрету на першому місці перед срібною монетою, можна визнати цілком вірними міркування вчених, які вбачали в ній один з видів ольвійських литих монет, тісно зв'язаний з статерами єдністю типів [13, стор. 150; 12, стор. 126; 3, стор. 67 і далі].

Вказані литі монети, що являють собою останню серію мідного монетного литва Ольвії⁴, також можна поділити на дві групи. Одна з них

¹ 6,12 (Лондон), 5,88 (прив. кол.), 5,62 (Одеса, ОТИС), 5,57 (Ерм.), 5,51 (Москва, ДІМ), 4,97 (Терлецький), 2,97 (Москва, ДІМ). Остання монета сильно пошкоджена; арифметична середня вага інших — 5,61, за методом шкали — 5,64 г.

² 3,16 (прив. кол.), 3,04 (Лондон), 2,97 (прив. кол.), 2,90 (прив. кол.), 2,77 (Одеса), 2,74 (Москва, ДІМ). Пор. табл. III, 15—17.

³ Підгрупа H: 3,77 (Одеса; АГА), 3,75 (Москва, ДІМ; монограма \neq), 3,67 (Ерм.; Σ), 3,60 (прив. кол.; ПОЛУ), 3,55 (Москва, ДІМ; ХАІР), 3,52 (Лондон; ДНМН), 3,51 (Одеса; ПД або ІР), 3,48 (Куріс; ФІА), 3,38 (Лондон; МОН), 3,30 (Одеса; ПКР?), 3,23 (Ерм.; \neq), 3,04 (Ерм.; СТР), 3,00 (Париж; ім'я стерто), 2,96 (Одеса; СТР). Підгрупа I: 4,50 (Ерм.; \neq). Підгрупа J: 4,41 (Лондон; Σ), 4,01 (Київ; Σ), 3,84 (Лондон; АОН), 3,62 (прив. кол.; ЕУР). Підгрупа K: 3,80 (Одеса; МОПІ), 3,74 (Київ; ім'я стерто), 3,64 (Лондон; Σ). Пор. табл. IV, 2—17.

⁴ Щодо послідовності двох останніх груп литих монет ми визнаємо правильною думку О. В. Орешникова [25, стор. 26—28; 26, стор. 223], а не Зографа [12, стор. 123 і далі].

об'єднує ряд серій, позначених послідовно літерами грецького алфавіту (крім першої, де немає літер, відомі монети з позначеннями В, Г, Δ та Е, тобто 2, 3, 4 та 5¹). Друга група відзначається поганим, недбайливим виконанням, наявністю вже знайомого нам колоса і розпадається на дві серії (на другій, крім колоса, стоїть ще літера Υ)². Вивчаючи ці монети у такій послідовності, можна помітити в складі найранішої серії, де ще немає ніяких літер, ряд екземплярів, які вирізняються ще досить архаїчною трактовкою Деметри [пор., наприклад, 9, табл. XI, 3, табл. XII, 2, табл. XIV, 1, 2], і ряд інших, на яких богиня зображена вже близько до монет, відмічених літерами В, Г, Δ та Е. Серед литих монет другої групи, нарешті, деякі екземпляри вражають грубим та явно деградованим типом Деметри [наприклад, 61, табл. III, 67].

Виразні зміни простежуються на литих монетах і в типі орла. На двох перших серіях крило, що протягнене до правого (від глядача) краю монети, заходить маховим пір'ям за хвіст птиці, а на монетах серій Г та Δ виступає поряд з цією манерою і інша, коли пір'я крила щільно стулені, крило зменшене у розмірі і підняте паралельно до хвоста [пор., наприклад, 9, табл. XIII, 1, і табл. XII, 3, 4]. На монетах серії Е залишається тільки другий засіб, а на монетах з колосом крила трактовані взагалі надзвичайно недбало, і важко встановити, як саме передане пір'я. Враження зростаючої недбайливості виконання ливарних форм підсилюється тим, що, вже починаючи від серії, позначеної літерою Δ, зустрічаються екземпляри, де увесь тип зворотної сторони даний, так би мовити, у дзеркальному відображенні, так що ім'я міста читається наліво. Нарешті, на рідких монетах з колосом і літерою Υ залишається тільки «дзеркально відбитий» тип звороту. Все це перекоонує в тому, що монети з колосом слідують за серіями, на яких стоять літери від В до Е, а не ідуть попереду них.

Уточнення часу відливання цих монет має істотне значення для датування тісно зв'язаного з ними срібла. Спроба В. В. Голубцова віднести їх до другої половини III ст. до н. е. [9, стор. 80—81] була справедливо відхилена О. В. Орешниковим, який датував монети IV ст. до н. е. [26, стор. 221—225]. О. М. Зограф уточнює це визначення, вважаючи, що вони відлиті близько 350—320 рр. [12, стор. 124 і 126]. Беручи до уваги, проте, кількість серій і досить істотні зміни в стилі, а також архаїчний вигляд частини екземплярів, можна було б пересунути виникнення даної групи литва навіть до тих часів, коли фасові типи взагалі ще не поширилися на монетах Північного Причорномор'я — адже в Ольвії була в цьому відношенні своя художня традиція, і фасові зображення горнонейонів знаходимо тут ще на монетах V ст. до н. е. [9, табл. V—VII; 12, табл. XXXI, 1—3 і 5]. Тому думка Зографа, що на монетах Тіри, Херсонеса і Пантікапея фасові типи з'являються приблизно в середині IV ст. до н. е. [12, стор. 66—67, 112, 146, 176], не може заперечувати тому, що в Ольвії це могло бути і раніш — десь у 70-х роках IV ст. до н. е. Таким чином, ми вважаємо, що відливання монет з Деметрою тривало трохи менше ніж півстоліття і припинилося десь близько 330 р. до н. е. В іншому місці ми наводимо ще деякі міркування, які підкріплюють останню дату [17, стор. 170 і далі, пор. нижче]³.

¹ Без літер: 9, табл. VIII, 1, табл. X, 1, табл. XI, 2, 3, табл. XII, 1, 2, табл. XIII, 2, 3. З літерою В: 9, табл. IX, 1. З літерою Г: 9, табл. XII, 3, 4, і табл. XIII, 1. З літерою Δ: 9, табл. X, 2; 85, табл. VIII, 4. З літерою Е: 61, табл. IV, 68; 5, табл. I, 7.

² Колос: 9, табл. XI, 1; 5, табл. III, 14. Колос і літера Υ: 61, табл. III, 66—67; 5, табл. II, 11.

³ А. І. Фурманська вважає [31, стор. 64], що литі монети з Деметрою випускалися навіть пізніше, ніж це припускав Зограф. Тимчасом монета, на яку вона посилається (знайдена, до речі, не в Тірі, а «поміж старим залізним ломом, який походить з Очакова» [пор. 83, стор. 626]), являє собою, на наш погляд, досить грубу фальсифікацію. А втім, якщо монета була б навіть і автентична, нам неясно, що саме змушує набли-

Пристаючи до визначення часу випуску срібла, встановлюємо, що один із опорних пунктів для цього дає вищезгадана драхма підгрупи D з фасовим зображенням Деметри (табл. 1, 9). Природно припустити, що ця монета відноситься до того часу, коли фасові типи стали поширюватися серед зображень на монетах Причорноморського узбережжя. Зограф прийняв, як було сказано, що фасові типи з'являються на монетах Тіри, Херсонеса і Пантікапея в 60-х роках IV ст. до н. е. Але нам здається, що ця дата вірна лише щодо Боспору, Херсонес же і Тіра, які значно слабше були пов'язані в першій половині IV ст. до н. е. з державами метрополії, звідки поширювалася ця мода, звертаються до фасових зображень лише у другій половині IV ст., між 350—330 рр. Таким чином, ми приєднуємося у визначенні часу відповідних монет Херсонеса до аргументів Бертъе-Делагарда [2, стор. 222 і далі]. Для Ольвії справа ускладнюється тим, що тут фасові типи монетних зображень мали свою місцеву традицію — з одного боку, ми зустрічаємо їх на литих монетах ще у V ст. до н. е., а з другого — на дрібному сріблі вони з'являються вже на рубежі III та II ст. до н. е. (табл. IV, 19, 20). В усякому разі за своїм виглядом ця монета (табл. I, 9) не може бути відірваною від литих монет, типи яких вона точно відтворює. Але здається, що при цьому погляд Орешникова, який вважав, що драхма з фасовим типом має обов'язково припадати на початковий, а не на заключний етап відливання однотипної міді, лишається тільки припущенням [26, стор. 224]. Ніщо, на нашу думку, не заважає відносити її до середини 30-х років IV ст. до н. е. — адже ж за стилем вона має бути молодшою, ніж херсонеське срібло з фасовим зображенням Діви або драхми Тіри [2, табл. I, 1—3; 12, табл. XXXV, 4—6, табл. XXVIII, 2—5].

Другий опорний пункт дає статер, вміщений на табл. I, 11. Зображенням колоса і монограмою, а також своїм спокійним, впевненим стилем він об'єднується в складі підгрупи D з двома номіналами срібла егінської системи (табл. I, 11—16). Час випуску цієї серії, де срібло карбовано ще за традиційною для Ольвії егінською системою, а золото — вже за аттичною, на підставі самого факту зустрічі цих двох систем неможливо віднести до часів пізніших, ніж 20-ті роки IV ст. до н. е. [пор. 12, стор. 43, 127 і 129]. Але й згадувана егінська драхма з фасовим типом теж належить до цієї серії — вона має монограму E, проте без колоса. Саме таким реверсом відзначається і ермітажна драхма, де Деметра вже повернена в профіль і де ще немає колоса (табл. I, 10). Таким чином, в середині підгрупи D встановлюється послідовність від драхми Британського музею через ермітажну до серії у складі золота і двох номіналів срібла. Уся ця підгрупа припадає на період приблизно між 335 і 325 рр. до н. е.

Такі міркування підтверджуються і тим датуванням, що його О. М. Зограф дає ермітажному статеру з ім'ям APIC (табл. I, 7), який належить до підгрупи C, що іде безпосередньо попереду розглянутої підгрупи D. Про те, що ермітажна монета дійсно не відійшла далеко від 30-х років, певно свідчить весь її деталізований, навіть трохи витончений стиль. З другого боку, статер тієї ж підгрупи C з ім'ям MOEX (табл. I, 8) також датується цілком самостійно 40-ми або 30-ми роками: навряд чи можливо вважати за натяжку зіставлення цього імені з ім'ям магістрата, який писав на ольвійських керамічних клеймах MOEXO, а клейма і за граматичними і за палеографічними ознаками старші останньої чверті IV ст. до н. е. [7, стор. 262 та вказана там література]. Нарешті, до однієї серії із статерами підгрупи C входять

жати час відливання цієї серії до кінця IV ст. до н. е. — адже ж зазначений автор вважає, що на ній є риси переходу від монет з Горгоною, які, безсумнівно, належать ще V ст. до н. е., до звичайних монет з Деметрою...

і мідні монети з подібними типами та іменами [85, табл. IX, 3; 64, табл. XIX, 3], які ще Б. В. Кене цілком вірно відносив до краших часів ольвійського мистецтва, близько часів Александра Македонського [18, стор. 65; на інших мідних монетах цього сорту стоять скорочення імен АКЕ, ВΑΤΩ, ΗΡΑ, ΚΑΕ, ΜΗΝ, ΠΑΥ]. Цілком імовірно, що вже скоро після того, приблизно в 20-х роках, почався і випуск статерів підгрупи E, без усякого диферента, з літерами E та Θ (табл. II, 1—3), а згодом і статерів підгрупи F, з зображенням тризубця (табл. II, 4 і далі). Тоді карбування монет підгрупи G, куди входили знову золоті монети і два номінали срібла, можна перенести вже на перше десятиліття III ст. до н. е., чому не суперечать їх фактура і стиль.

Коли, як це було зазначено, монети підгруп C, D, E, F, G припадають на час між 340—290 рр. до н. е., треба припустити, що перші випуски ольвійського срібла з Деметрою заходять ще в першу половину IV ст. до н. е. Дійсно, кращі екземпляри підгрупи B за їх стилем і формою літер легенди з певністю можна віднести до середини IV ст. до н. е. (див. особливо голову Деметри, табл. I, 2—5), а підгрупу A — до часів близько 360 р. до н. е. Таким чином, великі срібні монети Ольвії випускалися на протязі майже трьох чвертей століття, чим пояснюється різноманітність їх штампів і вся художньо-типологічна та палеографічна історія їх розвитку, а також наявність на них ряду магістратських емблем і скорочень імен.

Запропоноване датування ольвійських статерів можна підтвердити багатьма прикладами, з числа яких наводимо лише найхарактерніші і при тому такі, що стосуються до центрів, які, безсумнівно, знаходилися в цей час у тісних зв'язках з Ольвією. Так, в Мілеті, який був засновником Ольвії, так що громадяни останньої ще за часів Геродота називали себе просто «мілетянами»¹, а близько 330 р. до н. е. склали з метрополією спеціальний договір про відновлення «батьківських установ»², близько 350 р. до н. е. зустрічаємо серію з тетрадрахм, драхм та гемідрахм родоської системи з типом Аполлона на аверсі [36, ч. II, т. II, шп. 1051—1055, № 1758—1761, табл. 149, 7—17]. Трактовка зачіски та усієї голови Аполлона на цих монетах являє собою різючу аналогію Деметрі на статерах підгрупи B. Далі, близько 334 р. знаходимо в Мілеті монети з фасовим зображенням Аполлона, випущені жерпями Дідімейського храму з нагоди перебудови останнього [36, табл. 149, 6; про дату цієї серії див. 49, стор. 37]. Аполлон на цих монетах знову таки надзвичайно близький до фасового зображення Деметри на драхмі Британського музею (табл. I, 9). З другого боку, всі статери підгруп A, B, C виявляють стилістичну подібність до IV групи кізікських тетрадрахм, яка датована Фрітце 363—330 рр. до н. е., а монети підгруп F та особливо G — до V групи тетрадрахм Кізіка, що відноситься до останніх років IV ст. до н. е. [47, стор. 45—51, табл. V, 35—40, і табл. VI, 1—12]. Особливо виразне враження дає порівняння завитків волосся Деметри на монетах, зображених на табл. III, 6, 13, 14, з трактовкою кінців пов'язки Кори на кізікських тетрадрахмах, які вміщені на табл. VI, 1, 2, 11 у Фрітце.

Аналогію ольвійським статерам можна знайти і на монетах Херсонеса, тісні зв'язки якого з Ольвією виступають досить чітко у світлі останніх епіграфічних знахідок [пор. 22, стор. 182—183]. І тут фасові зображення Діви на дидрахах, драхмах та півдрахах нагадують Деметру на драхмі Британського музею, хоч і відрізняються від неї кращим стилем, а профіль Діви на тридрахмі характерною трактовкою волосся наближається до деяких статерів підгрупи F [2, табл. I, 1—4;

¹ Геродот, Історія, кн. IV, 78 (SC, I, стор. 33; пор. ВДИ, 1947, № 2, стор. 273).

² SIG, № 286 [пор. 10, стор. 38—47; 17, стор. 167—174].

пор. 12, стор. 146]. Здається, нарешті, не позбавленим значення, що саме до 30-х років IV ст. до н. е. і до першого десятиліття III ст. до н. е. відносяться випуски золота в Афінах, зв'язки яких з Ольвією загальновідомі [69, стор. 9—10, табл. I, 9—20].

На основі викладеного переходимо до встановлення дати решти срібних драхм. Всі монети підгруп Н, I, J, K щільно примикають одна до одної, складаючи ряд випусків, що охоплюють період приблизно в 25—35 років. Всі вони можуть бути віднесені приблизно до 280—240 рр. до н. е. З одного боку, важко припустити, що в першій половині III ст. до н. е., коли Ольвія переживала період економічного розквіту [28, стор. 119 і далі, особливо стор. 132—133; 32, стор. 9—13 та вказана там література], місто обходилося зовсім без срібної монети. З другого — стиль цих монет не дозволяє відносити їх до IV або до II ст. до н. е., тим більше, що в обох цих століттях нам відомі інші групи срібної монети, і наші драхми становлять якраз перехідну ланку між ними. Зрештою, навряд чи можна визнати за випадковий збіг, що переважна кількість імен магістратів на цих драхмах збігається з іменами ольвіополітів, які містяться у відомому каталозі ольвійських громадян, датованому Латишевим першою половиною III ст. до н. е. — тут знаходимо і Агатіна, і Геросона, і Деметрія, і Хайремона, і ряд імен, які починаються на Філ... або Полі... До цього можна додати, що АΘΝ... та ΕΓΡ... на драхмах підгрупи J теж знаходять у списку громадян свої доповнення — 'Αθηναῖος та 'Αθηναίος, Εὐρημῶν та Εὐρησίβιος¹. Якщо навіть перенести, як це пропонує Т. М. Кніпович, час каталогу на II ст. до н. е. [19, стор. 129—131], наведене зіставлення імен зберігає свій смисл — адже йдеться саме тільки про імена, бо в нас немає підстав гадати, що Агатін, Геросон та інші монетні магістрати були обов'язково тими особами, які згадуються у каталозі.

Відносячи драхми підгруп Н і К до часу між 280 та 240 рр. до н. е., дістаємо можливість з'ясувати той факт, що всі монети останніх підгруп мають надчеканку (табл. IV, 11—17). Ця надчеканка приходиться в такому разі на другу половину III ст. до н. е., коли, як це добре відомо з декретів на честь Протогена (IOSPE, I², 32 [пор. 12, стор. 130]) та Аполлонієвих синів [22, стор. 177—183], Ольвія переживала серйозні фінансові утруднення. Клейма накладалися в цей період не тільки на срібні драхми, а й на здрібнілі на цей час мідні монети з типами Борисфена і скіфської зброї, які, за слушним припущенням Бертъе-Деллагарда та Зографа, заступили в процесі обігу великі литі монети з міді [3, стор. 91—92; 12, стор. 129—133].

Повертаючись до ольвійського декрету, що був знайдений у Героні, бачимо, що сучасні йому монети — це тільки статери егінської системи першої групи, навіть перших її підгруп. Сама постанова зустрічається у межах першої половини IV ст. до н. е., до якої її відносять [44, стор. 189—190; 20, стор. 34 і 48; 10, стор. 291], лише з підгрупами А і В, що датуються відповідно часом близько 360 та близько 350 рр. до н. е. Цілком імовірно, що необхідність у законодавчому регулюванні грошового обігу в місті і, зокрема, пункт четвертий, де встановлюється співвідношення між ольвійськими статерами та кізікінами, були зумовлені саме тим, що в Ольвії після довгої перерви знову з'явилося своє срібло.

В четвертому пункті постанови ольвіополітів, як вже зазначалося, встановлюється певний курс кізікінів. Це дає можливість обчислити відносну вартість золота, електру та срібла, але при такому обчисленні треба виходити не з пересічної ваги усіх великих срібних монет Ольвії, як це робив Бертъе-Деллагард, а лише з ваги статерів першої групи. Ця вага дорівнює 11,94 г, тобто наближається до ваги статерів Пан-

¹ IOSPE, I², 201 [пор. 1, стор. 180 і далі].

тікалея (11,81 г) і дає драхму вагою 5,97 г, дуже близьку до ранніх серій Сінопи (5,99 г). За самими драхмами підгрупи *D* вага монет молодшого номіналу, цілком природно, виходить практично значно нижчою (5,62 г) і наближається до середніх даних для тогочасних драхм Істрії (5,62 г) та Тіри (5,42 г).

На основі наведених цифрових даних вартість монетних металів і курс кізкіна в Ольвії набувають іншого вигляду, ніж це уявляли раніш. Дійсно, Рейнак [86, стор. 68—69], Бабелон [35, стор. 329], Реглінг [87, шп. 227] і Шмітц [92, стор. 26] виходили з середньої ваги статерів, згадуваних в декреті, що дорівнює 12,5 г, Бертъе-Делагард [3, стор. 56—57] — 12,21 г, Зограф [12, стор. 127] — 12,23 г, Марков [23, ч. II, стор. 193] — навіть 13 г. В результаті Бертъе-Делагард, наприклад, був змушений припустити, що курс кізкінів в Ольвії був спеціально підвищений, і, водночас припустити, що ольвіюполіти намагалися компенсувати нібито погану якість свого срібла за рахунок збільшення ваги своїх монет; друге його припущення самостійно висунув Фідебант [3, стор. 59—61; пор. 94, стор. 105]. Проте монети підгруп А—F карбовані з хорошого металу, а думка про навмисне підвищення курсу кізкінів в Ольвії погано пов'язується з тим, що місто було одним з важливих центрів понтійської хліботоргівлі. А втім, усі ці гадки, що мають пояснити надзвичайно високий курс кізкінів, взагалі непотрібні, бо розрахунок на підставі уточнених цифр дає інші результати. Дійсно, оскільки кізкіні важить пересічно 16,02 г [3, стор. 30; 46, стор. 34; 12, стор. 41], раціо, тобто відносна вартість електру, обчислюється на підставі такого рівняння:

$$R = (11,94 \times 10,5) : 16,02 = 7,825, \text{ округлено } 7,82, \text{ або } 7,8.$$

Чи можливо на основі цього висновку визначити відносну вартість не електру, а чистого золота? Питання ускладнюється тим, що процент золота у складі кізкіського електру коливається від 69 до 16% [12, стор. 41; 67, стор. 161—166; 54, стор. 26 і далі], так що сталість риночного курсу кізкінів, що сприяла перетворенню їх у найулюбленіші монети в Причорномор'ї, не була, очевидно, нероздільно пов'язана з дійсною кількістю золота в кожній окремій монеті [60, т. I, стор. 309—311]. Справді, як би не ставитися до вправності стародавніх монетних майстрів та знавців монети, важко повірити, що навіть будучи спроможними встановити з допомогою пробірного каменя до однієї восьмої та навіть однієї дванадцятої долі обола лігатури на статер [88, стор. 104—109; 39, стор. 136—139; 36, ч. I, т. I, шп. 874—875], вони дійсно перевіряли таким шляхом кожний екземпляр усякого сорту монети. За таких умов взагалі неможливо уявити собі хоч скільки-небудь розвинуту торгівлю; лишається, отже, гадати, що найпоширеніші в даному районі монети користувалися на протязі певного часу безумовним довір'ям; на Понті між 450 і 350 рр. до н. е. такими монетами і були в першу чергу електрові монети Кізика. Їх приймали просто ліком, а при сплаті великих сум — за вагою усїєї монетної маси, і тільки екземпляри, що чимсь виділялися, могли піддавати спеціальній перевірці [43, стор. 287—288]; саме цим пояснюється, мабуть, архаїчний вигляд усього кізкіського електрового карбування, звичний для греків та місцевих племен Причорномор'я.

Але в разі, коли курс кожного окремого кізкіна не був пов'язаний з кількістю золота, що була в ньому фактично, то, мабуть, при вивченні курсу кізкіських статерів треба виходити з середньої кількості золота в усїх цих монетах? Так, наприклад, і робить О. М. Зограф [12, стор. 175 та ін.], який вважає, що пересічно на кожний статер приходиться 52% золота. Проте ми вважаємо, що для обчислення відносної вартості золота і срібла на підставі кізкінів належить виходити не з середніх по-

казників, які були отримані в результаті складних хімічних аналізів ХХ ст., а треба ґрунтуватися на уявленнях греків про склад електру, який за часів Софокла та Геродота взагалі вважали за окремий метал, що зустрічається в природних умовах¹. Тільки ці уявлення, що лишалися непохитними до першої половини IV ст. до н. е., допомагають зрозуміти, чому кізікське і взагалі електрове карбування могло мати місце в умовах, коли аналіз показує серед прославлених монет «багатого на статери Кізіка»² екземпляри, що за зовнішністю не відрізняються від решти, але мають тільки 25, 20 і навіть 15% золота. Коли б Кізік карбував свої монети з штучно виготовленого сплаву, як це вважали Грінвел [52, стор. 15—16], Гарднер [48, стор. 185—190; 49, стор. 35—37] та Гізеке [51, стор. 17—21], то, по-перше, склад цього сплаву був би більш сталім³, та, треба гадати, весь час поступово спостерігалось б падіння кількості золота в ньому і, по-друге, він був би відомий усім заінтересованим, після чого і курс кізікської монети не міг би лишитися стійким [86, стор. 71—72; 54, стор. 50—51; 34, стор. 11—13].

Але яким вважали склад електру в часи, коли його розглядали як окремий метал? На підставі повідомлення Геродота (I, 50) про те, що присвячені Кройсом Дельфійському Аполлонові однакові за розмірами злитки з золота та електру відповідно мали вагу 2,5 та 2 таланти, можна вирахувати, що малоазійський електр містив у собі 7 частин золота на 3 частини срібла [41, стор. 167; 70, стор. 194; 40, шп. 2316]. Це майже точно відповідає загальному уявленню греків в VI—V ст. до н. е., згідно з яким вважали, що цінність золота відноситься до цінності електру як 4 : 3 [57, стор. 254; 86, стор. 45—48; 54, стор. 51—53]. Так вважали ще й наприкінці античного світу: «електр містить три частини золота і одну срібла», — пише Сервій у своєму коментарі до «Енеїди»³, і так само визначає електр Ісідор Севільський в «Етимологічному словнику»⁴. Беручи до уваги, що всі ці дані стверджуються одне одним, і пам'ятаючи, що вони ближче до дійсної наявності золота в кізікінах (у більшості екземплярів між 50 та 60%), ніж пропорція, яку наводить Пліній при описі природних руд золота (чотири частини золота на одну срібла)⁵, — вважаємо за можливе припускати разом з Гедом, Рейнаком і Гаммером, що електр кізікінів розглядали в V—IV ст. як натуральний метал, у складі якого містяться 75% золота та 25% срібла.

Якщо відносна вартість, або, як її називають, раціо електру було в Ольвії за часів декрету 7,82 і склад електру вважали таким, як виведено в попередньому абзаці, то відносну вартість золота щодо срібла обчислити не важко. Коли 1 г електру був рівноцінний 7,82 г срібла, то 0,75 г золота відповідно були рівноцінні 7,57 г срібла, звідки $R_1 = 7,57 : 0,75 = 10,093$, практично 10,1. Таким чином, підтверджується погляд Гайхельгайма та Зографа, які вважали, що відношення вартості

¹ Софокл, *Антигона*, рядки 1037—1039 (*Sophoclis Tragoediae ex recensione G. Dindorfii*, Lipsiae, 1906, стор. 256; пор. рос. переклад С. В. Шервінського, М., 1954, стор. 185); Геродот, *Історія*, кн. I, 50 (*Herodoti Historiae, recensuit H. Stein*, т. I, Berolini, 1869, стор. 31; пор. рос. переклад Ф. Г. Міщенка, т. I, вид. 2, М., 1888, стор. 48) [див. 41, стор. 165—167; 58, стор. XV—XXXI; 36, ч. I, т. I, шп. 356—358; 23, ч. 2, стор. 202; 40, шп. 2315—2316].

² Евполід, фрагмент 233 за виданням Кока (*Comicorum Atticorum fragmenta*, edidit T. Kock, т. I, Lipsiae, 1880, стор. 321).

³ Сервій, до «Енеїди» Вергілія, пісня VIII, вірш 402 (*Servii Grammatici qui feruntur in Vergili carmina commentarii, recensuerunt G. Thilo et H. Hagen*, т. II, Lipsiae, 1884, стор. 260).

⁴ Ісідор, *Етимологія*, кн. XVI, гл. 24, § 2 (*S. Isidori Hispalensis ep. Opera omnia, recensente F. Arevalo, Patrologiae cursus completus, accurante I. P. Migne*, series latina, т. 82, Parisiis, 1878, шп. 590—A).

⁵ Пліній Старший, *Натуральна історія*, кн. XXXIII, гл. 4, § 80 (23). (*C. Plinii Secundi Naturalis historiae, edidit C. Mayhoffi*, т. V, Lipsiae, 1897, стор. 132; пор. ВДИ, 1946, № 3, стор. 292).

золота до срібла 1 : 10 встановилося не за часів Александра Македонського, а в перші роки IV чи навіть наприкінці V ст. до н. е. [60, стор. 306—308; 12, стор. 48].

Усі ці спостереження дозволяють по-іншому підійти і до відомого свідчення приписуваної Демосфенові промови проти Форміона. Ця промова була складена десь близько 327 р. до н. е.; згідно із словами оратора, курс кізійського статера на Боспорі становив 28 аттічних драхм, що в останні часи вважають, виходячи із середньої кількості золота в кізікінах 52%, занадто високим і навіть цілком неможливим [наприклад, 12, стор. 175; 33, стор. 135—136]. Проте, як би не тлумачити надзвичайно ускладнені та заплутані відносини між позивачем та відповідачем, немає сумніву, що без прямого перекручування тексту не можна заперечувати, що цей курс не викликав сумнівів ні в обвинувача, ні в суддів, ні в слухачів; його наведено мимохідь, як щось загальновідоме, щось таке, що не потребує ні роз'яснення, ні доказів: «кізікін же ходив там (тобто на Боспорі. — П. К.) по двадцять вісім аттічних драхм», — говорить промовець¹. Так і розуміли цей текст вчені минулого століття, і серед них такі, як Бек і Моммсен [42, стор. 33 і 39; 76, стор. 8], і в дальшому так вважало багато крупних спеціалістів [66, стор. 268—269; 71, стор. 151; 58, стор. XXVIII, прим.; 59, стор. 523; 52, стор. 17; 35, стор. 328; 3, стор. 15—18]. Але Гарднер і Рейнак визнали такий курс неправдоподібним, бо він суперечив погляду про надзвичайну дешевизну золота в Північному Причорномор'ї [48, стор. 185 і 190; 49, стор. 242; 86, стор. 67]; ці скептичні міркування поділяли Фідебант і Реглінг [94, стор. 104—105; 87, шп. 227]. З іншого боку, Шмітц, Газебрек та Гайхельгайм, а з радянських вчених Зограф і Шелов, вважають, що дійсний курс кізікінів у 327 р. до н. е. впливає із слів відповідача, який твердив, ніби він сплатив борг у 2600 аттічних драхм з допомогою 120 кізікських статерів, що дає курс 21,66 драхм за кізікін. Такий курс стояв, на думку згаданих вчених, в Афінах, і якщо навіть на Боспорі кізікін розмінювався на 28 драхм, то це тільки тимчасове підвищення курсу, викликане воєнними обставинами [пор., наприклад, 12, стор. 175; 33, стор. 136].

Не можна не помітити, що значна частина утруднень, що виникають при коментуванні тексту промови, відпадає, якщо припустити торговельну вартість кізікіна такою, якою її вважали в ті часи, тобто виходячи з уявлення про склад електру з трьох частин золота і однієї срібла (так в даному випадку і вважали Моммсен та Гульч, [76, стор. 8; 66, стор. 268—269]). Як показав Берт'є-Делагард, відносна вартість електру на підставі слів псевдо-Демосфена дорівнює 7,41 [3, стор. 30]; коли 1 г електру був рівноцінний 7,41 г срібла, то 0,75 г електру було рівноцінне 7,16 г срібла і рацію $R_2 = 7,16 : 0,75 = 9,546$, тобто практично 9,5.

Слід додати, що було б взагалі невірно заперечувати можливість коливання відносної вартості в Ольвії близько 360 р. і на Боспорі близько 327 р. до н. е. як 10,1 і 9,5. Якщо навіть не брати до уваги географічну близькість Боспору до Колхиди, можливість використовувати золотоносні руди якої аж ніяк не слід ігнорувати, то в усякому разі необхідно підкреслити, що падіння вартості золота знаходить собі пояснення у цілому ряді подій середини IV ст. до н. е. Систематичний підкуп державних діячів Греції персидськими сатрапами та царями, пограбування храмових скарбниць під час міжусобних воєн IV ст. і особливо величезна у порівнянні з минулими часами кількість золотої монети, випущеної Філіппом і Александром, — усе це не могло не привести до тимчасового зниження вартості золота [86, стор. 50 і далі; 34, стор. 19—

¹ Псевдо-Демосфен, Проти Форміона, § 23 (р. 914) (SC, I, 367; пор. ВДИ, 1947, № 3, стор. 237).

21; пор. 29, стор. 391 і далі]. Щождо карбування кізікських електрових монет, то тут діяла ще й інша причина: після того, як наприкінці V ст. до н. е. було відкрито секрет виготовлення штучного електру і ряд міст приступив до випуску монет із сплаву, де було в середньому лише 40% золота¹, довір'я до електру не могло не похитнутися. Коли поряд з цим в обігу з'явилася достатня кількість золотої монети македонських царів, електр втратив своє значення монетного металу, і десь біля 330 р. до н. е. або трохи раніше Кізік назавжди припиняє випуск своїх славновісних статерів².

Якщо курс золота на Боспорі був близько 327 р. 9,5, то у сусідній Ольвії він практично не міг значно відхилитися від цієї велчини, причому можна апіорі припустити, що в Ольвії, яка була взагалі бідніша за Боспор, золото мало бути дорожче, а не дешевше. Щоб перевірити це припущення, слід повернутися до розгляду ольвійських монет 30—20-х рр. IV ст. до н. е. Тут, як в багатьох інших центрах, в тому числі і в Афінах, припинення електрового карбування Кізіка мало своїм наслідком появу власної золотої монети. Насправді, в Ольвії в роки, коли було виголошено промову проти Форміона, були випущені золоті статери, які об'єднані вище в складі підгрупи D з двома номіналами срібла (табл. I, 10—16). Золото в складі цієї серії карбоване за аттичною системою (статер Брюссельського музею важить 8,51 г), срібло — за егінською. Така невідповідність була для тих часів природною — і Філіпп Македонський, і Кізік, і багато інших центрів карбували монети з різних металів за різними системами. І от, коли припустити, що в Ольвії золотий аттичної системи розмінювався в цей період, як і в самій Греції, на сім егінських статерів³ (а такі прості арифметичні пропорції майже ніколи не змінювали, відбиваючи місцеві коливання вартості монетних металів відповідними змінами ваги номіналів, але не звичайних лічильних відношень між ними), то рацію золота $R_3 = (11,94 \times 7) : 8,51 = 9,821$, або 9,82. Не важко підрахувати, що це тільки на 2,8% вище, ніж в Пантікапеї в той самий час (9,5).

Не вважаємо випадковим, що поява в Ольвії свого золота супроводилася переходом і до нових мідних монет. Мова йде про вже згадані «борисфені». Початковий момент їхнього випуску, який Бертъе-Деларгард відносив до IV ст. до н. е. [3, стор. 91], Зограф переніс — правда, орієнтовно — на друге десятиліття III ст. до н. е. [12, стор. 132]. Проте ми не знаходимо для цього підстав — адже відмічені самим Зографом стилістичні риси перших серій «борисфенів» (своєрідна трактовка волосся широкими плоскими пасмами, прорізними глибокими борознами, а також плоска поверхня аверсу при правильній легкій вдавненості зворотної сторони) зближують цю мідь з срібними монетами підгруп D, E, F, G. Крім того, монограма, що стоїть на золоті та сріблі монет підгрупи D, а також монограми, які спостерігаємо на сріблі підгруп E та F, зустрічаються і на найраніших випусках «борисфенів», причому скорочення, що стоять на унікальних статерах (табл. I, 12, і табл. II, 3), надзвичайно рідкі, а монограма, вміщена на досить поширених статерах підгрупи F, зустрічається часто і на міді [80, стор. 16, № 107; 12, табл. XXXII, 15; 85, табл. IX, 27; 64, табл. XIX, 5; літери ПЕ див. 24, стор. 173, № 57, але не об'єднані в монограмі, як на статері, вміщеному на табл. II, 4].

¹ Зберігся договір Фокеї та Мітілени про спільний випуск монет з штучного сплаву, MGH, № 94; монети див. 36, ч. II, т. II, шп. 1211—1230, табл. 159, 29; 161, 42; процент золота в них даємо за Гаммером [54, стор. 45—47].

² Приймаємо дату Фрітце [46, стор. 31—35; пор. 12, стор. 41]. Так вважають також Гарднер і Гаммер; Грінвел, Гед, Рос і Бабелон датують останні серії кізіків просто серединою IV ст. до н. е.

³ SIG, № 251, H, шп. II, рядки 9—12 [пор. 49, стор. 424—425].

Враховуючи, що маємо певні підстави вважати мідні монети із зображенням Борисфена заміниками в обігу великих литих монет [3, стор. 91—93; 12, стор. 132; 17, стор. 174—177], можна припустити, що цей перехід становив частину широко задуманої монетної реформи, яка була проведена в першій половині 20-х років IV ст. до н. е. Дата реформи встановлюється сріблом та золотом: на перших серіях «борисфенів» знаходимо монограми, спільні з монетами підгруп D та E, що були вище датованої саме цим періодом. З другого боку, на монетах підгрупи D після деякої перерви було відновлено вміщення колоса (табл. I, 11—16). На литих монетах колос вперше з'явився на останній серії монет з Деметрою [9, табл. XI, 1; 5, табл. III, 14]. Здається, що це може розглядатися як підстава для припущення, що литво другої групи входило до однієї серії із згадуваним золотом та сріблом підгрупи D; нарешті, ранні «борисфени» зв'язуються спільністю монограм не тільки з монетами підгрупи D, а й з монетами підгруп E та F, які були датовані вище останньою чвертю IV ст. до н. е.

В такому разі можна наважитися на спробу з'ясувати і значення літери Γ , яка вміщена під колосом на заключній серії литва [61, табл. III, 66, 67; 5, табл. II, 11]. Дійсно, якщо курс золотого аттичної системи за часів Протогена визначається виразом $\epsilon\kappa \tau\epsilon\tau\rho\alpha\kappa\sigma\iota\sigma\tau\omicron\nu$ ¹, причому Зограф тлумачить (на нашу думку, цілком імовірно) ці слова в тому розумінні, що золотий статер розмінювався на 400 «борисфенів», то літера Γ , чи слово значення якої і є 400, може, мабуть, розглядатися як свідчення того, що цей курс був успадкований «борисфенами» від їх литих попередників (першу, але невдалу спробу зв'язати літеру Γ на литві з виразом Протогенівського декрету зробив ще Бурачков [5, стор. 8]). Надзвичайна рідкість позначення цінності на монетах, що в IV ст. до н. е. майже не має паралелей, знаходить пояснення у надзвичайності обставин, які виникли в грошовій системі Ольвії, спочатку заснованої на мідному литві та сріблі, при переході до звичайної дрібної міді та включенні в цю систему золота. Зрештою, при загальновідомій незручності дробових позначень у греків, замість того, щоб писати на монеті «одна чотирьохста» (золотого статера), легше було поставити знак $\Gamma = 400$ (тобто 400 таких монет дорівнюють одному статерові).

Починаючи карбування золотих статерів і продовжуючи випуск литої міді, до якої звикло населення, місто мало встановити певне тверде співвідношення між цими монетами. Якщо спочатку дійсно один золотий розмінювався на 400 литих монет, то не може бути сумніву, що вже в найближчий час виявилось, що для міста це дуже тяжко — адже 8,5 г золота було при цьому прирівняно до 45 кг міді ($112 \text{ г} \times 400 = 44\,800 \text{ г}$)! Цілком зрозуміло, що при тому самому монетному магістраті (але не обов'язково на протязі одного року), який вміщав на монетах колос і монограму ϵ , було продовжено зміни у монетній справі Ольвії — замість важких литих монет почали карбувати «борисфени», легші від останніх, грубо кажучи, в 10 раз. Нове співвідношення було припустимим для казни (400 нових монет важили тільки $10,43 \times 400 = 4172 \text{ г}$) і в той же час забезпечені випуском власного золота «борисфени» були прийняті ринком. Ці монети вдержалися в обігу близько ста років (чому приблизно відповідає і кількість скорочень магістратських імен на них), а курс «1 золотий = 400 «борисфенів» проіснував до часів Протогена. Тоді, правда, таке співвідношення у дійсності часто порушувалося (в чому важко сумніватися, вивчаючи здрібнілі та знижені у вазі до 5,75 г останні серії «борисфенів») — бо в протилежному разі одержання боргу за курсом «з чотирьохсот» не потрапило б до числа благодіянь Протогена...

¹ IOSPE, I², 32, шп. А, рядок 71, і шп. В, рядок 43.

Час припинення випуску ольвійської литої міді та переходу до «борисфенів» встановлюється і на підставі інших міркувань. Саме в 331 р. до н. е. — і в усякому разі не пізніше 325 р. — Ольвія витримала напад Зопіріона, полководця Александра Македонського, причому ольвіополіти діяли у союзі з сусідніми племенами, проти яких і було власне скеровано похід [10, стор. 41—46; 20, стор. 61—66]. Небезпека змусила громадян здійснити серйозні внутрішні перетворення — в тому числі, за повідомленням Макробія, були скасовані боргові зобов'язання [17, стор. 167 і далі, де розібрані джерела та література питання]. Відомо, проте, що в античній Греції здійснення лозунгу *χρεῖων σποκοπή* (знищення боргів) ще за часів Солона пов'язувалося із змінами в монетній справі та грошовому обігу; ніщо не забороняє зіставляти із скасуванням боргів, що його провели ольвіополіти десь близько 330 р. до н. е., здійснену приблизно в той же час грошову реформу. Поштовхом до цієї останньої якраз і могло бути скасування боргів, так само, як це було в Аттіці за часів солонових реформ... Але спроба ввести в обіг своє золото мала не тільки економічне, а й політичне значення: вона була своєрідним політичним виступом поліса, що зумів відстояти свою незалежність від полководця, який предстляв на Понті самого Александра. В цьому відношенні випуск золотих статерів (нагадаємо, що в античному світі карбування золота завжди розглядалося як ознака вищого суверенітету і повної незалежності) стоїть поряд з таким фактом, як підтвердження «батьківських» угод з Мілетом, що відбулося знову таки в ті самі роки [10, стор. 38 і далі].

Для Ольвії політичне значення золотого карбування не можна заперечувати, проте треба визнати, що Зограф був правий, вважаючи його епізодичним і досить ефемерним [12, стор. 129]. Причина цього вказана самим Зографом — скоро після проведення в Ольвії вказаної реформи в Причорномор'ї широким потоком потекла золота монета александрівських та лісімахівських типів. Конкуренції з цією монетою не міг витримати навіть Боспор, що був багатший на золото, ніж Ольвія. Ольвіополіти вже скоро були змушені обмежитися випуском золотих гемідрахм (табл. III, 1—4), а згодом і взагалі припинити карбування золотої монети. Однак і на периферії міста, як про це свідчить Анадольський клад та знахідка унікального золотого статера Ольвії в гирлах Дунаю [3, стор. 58, прим.], і в самому місті золоті монети лишалися в обігу аж до першої половини II ст. до н. е. Вже декрет на честь Каллініка (IOSPE, I², 25, остання чверть IV ст. до н. е.) веде рахунок на золоті; так було за часів Аполлонія і його синів [22, стор. 177—183, III ст. до н. е.], так лишалося при Протогені (IOSPE, I², 32, близько 220 р. до н. е.) і навіть в II ст. до н. е. («Ольвія», т. I, К., 1940, стор. 259, № 1).

Серія ольвійських монет першого десятиліття до н. е., утворена золотими півдрахмами і сріблом (підгрупа G, табл. III), заслуговує на окремий екскурс. Якщо усі наступні випуски ольвійського срібла належать, безсумнівно, до аттичної вагової системи, хоч і норми її значно зменшені, то тут можна твердити з певністю лише те, що золото карбовано за аттичною системою (середня вага півдрахм — 2,12 г). Але куди віднести великі срібні монети з середньою вагою 12,41 г (табл. III, 5—14)? У самій Егіні такої ваги досягають лише поодинокі ранні екземпляри, а середня вага статерів дорівнює 12,13—12,14 г [3, стор. 35, прим.; 12, стор. 42—43; 74, стор. 11 і далі]. В Причорномор'ї найдавніші драхми Пантікапея важать в середньому тільки 5,61 г [33, стор. 61; 4, стор. 72, № 54]. Якість металу ольвійського срібла підгрупи G не настільки низька, щоб цим можна було пояснити таке значне перебільшення ваги і над егінськими нормами того часу, і над серіями ольвійських статерів підгруп А—Е. В усякому разі одеський статер (табл. III, 7), що пройшов спеціальне дослідження, має пробу 90%. З іншого боку, дрібні срібні мо-

Табл. I. Срібні і золоті монети Ольвії (360—330 рр. до н. е.):

1 — підгрупа А; 2—6 — підгрупа В; 7, 8 — підгрупа С; 9—16 — підгрупа D.
 1 — 41,73 г, Кембрідж [53, табл. 155, 4]; 2 — 12,37 г, Бертъ-Делатард [82, табл. 48, 1572];
 3 — 12,15 г, Джемсон [8, табл. XVIII, 2]; 4 — 12,78 г, Гіль [50, табл. 1, 2]; 5 — 12,06 г,
 Москва (ДИМ), за оригіналом; 6 — 8,21 г, Лондон [89, табл. VII, 2]; 7 — 12,53 г, Ермітаж,
 за оригіналом; 8 — 11,78 г, Сміт (72, табл. V, 398); 9 — 6,12 г, Лондон [63, табл. VI, 4];
 10 — 5,37 г, Ермітаж, за оригіналом; 11 — золото, 8,51 г, Брюссель [85, табл. IX, 1];
 12 — 11,92 г, приватна збірка, за оригіналом; 13 — 5,51 г, Москва (ДИМ), за оригіналом;
 14 — 5,88 г, приватна збірка, за оригіналом; 15 — 5,62 г, Олеса, за естампажем ДАМ
 (монета втрачена); 16 — 2,97 г, Москва (ДИМ), за оригіналом.

Табл. II. Срібні монети Ольвії (325—300 рр. до н. е.):

1 — 12,27 г, знайдено в Ольвії 1946 р., за оригіналом; 2 — 11,52 г, знайдено в Ольвії 1946 р., за оригіналом; 3 — 11,96 г, Куріс, за естампажем (монета втрачена); 4 — 12,12 г, приватна збірка, за оригіналом; 5 — 11,83 г, знайдено в Ольвії 1946 р., за оригіналом; 6 — 11,99 г, Одеса, за естампажем ДАМ (монета втрачена); 7 — 12,65 г, Берлін [73, табл. III, 1]; 8 — 12,21 г, Одеса, за естампажем ДАН (монета втрачена); 9 — 11,97 г, Ермітаж, за оригіналом; 10 — 11,85 г, приватна збірка, за оригіналом; 11 — 12,24 г, Одеса [75, табл. III, 2]; 12 — 12,03 г, Романов [81, табл. XX, 496]; 13 — 12,30 г, знайдено в Ольвії 1946 р., за оригіналом; 14 — 11,61 г, Одеса, за естампажем ДАМ [монета втрачена]; 15 — 11,57 г, приватна збірка, за оригіналом; 16 — 8,55 г, приватна збірка, за оригіналом; 17 — 8,51 г, Москва (ДМОМ), за оригіналом.

Табл. III. Золоті і срібні монети Ольвії (295—285 рр. до н. е.):

1—17 — підгрупа G.
 1 — золото, 2,11 г. Лондон [63, табл. VI, 3]; 2 — золото, 2,13 г. Одеса, за оригіналом;
 3 — золото, 2,11 г. Берлін [45, табл. II, 18]; 4 — золото, 2,13 г. Ермітаж [85, табл. IX, 18];
 5 — 12,28 г, Ермітаж, за оригіналом; 6 — 12,47 г, Париж [85, табл. IX, 2 (аверс)]; пор. 62, табл. XV, 2]; 7 — 12,41 г, Одеса, за оригіналом; 8 — 12,30 г, Париж [90, табл. IV, 18];
 9 — 12,46 г, Москва (ДИМ), за оригіналом; 10 — 12,35 г, Романов, за естампажем;
 11 — 12,56 г, Лондон [65, стор. 265, фіг. 4]; 12 — вага та місце зберігання невідомі [12, т. бл. XXXII, 3]; 13 — 11,75 г, в продажу [37, табл. VII, 199]; 14 — 9,75 г, Лондон [89, табл. VII, 1]; 15 — 2,74 г, Москва (ДИМ), за оригіналом; 16 — 3,04 г, Лондон [89, табл. VII, 3];
 17 — 2,90 г, приватна збірка, за оригіналом.

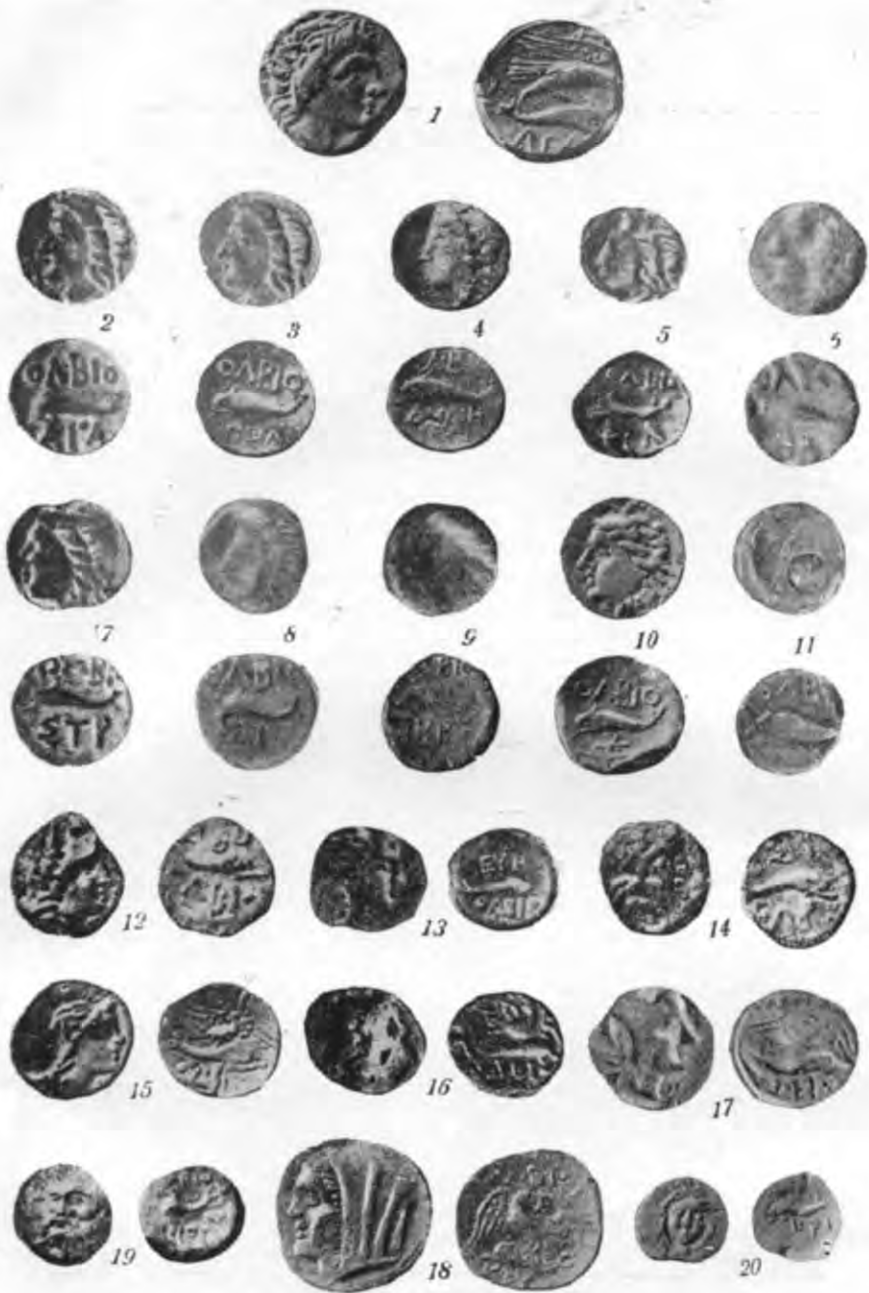

Табл. IV. Срібні монети Ольвії (280—240 рр. до н. е.):

1—10 — підгрупа Н; 11 — підгрупа І; 12—14 — підгрупа J; 15—17 — підгрупа К;
 18—20 — підгрупа L.
 1 — 7,90 г, Алексеев [85, табл. IX, 9]; 2 — 3,77 г, Одеса, за естампажем ДАМ (монета втрачена); 3 — 3,60 г, приватна збірка, за оригіналом; 4 — 3,52 г, Лондон [89, табл. VII, 4]; 5 — 3,48 г, Куріс, за естампажем; 6 — 3,51 г, Одеса, за оригіналом; 7 — 2,96 г, Одеса, за естампажем ДАМ (монета втрачена); 8 — 3,67 г, Ермітаж, за оригіналом; 9 — 3,30 г, Одеса, за оригіналом; 10 — 3,75 г, Москва (ДАМ), за оригіналом; 11 — 4,50 г, Ермітаж, за оригіналом; 12 — 3,84 г, Лондон [89, табл. VII, 10]; 13 — 3,62 г, приватна збірка, за оригіналом; 14 — 4,41 г, Лондон [89, табл. VII, 9]; 15 — 3,64 г, Лондон [35, табл. X, 11]; 16 — 3,74 г, знайдено в Ольвії 1936 р. [11, табл. 48, 1 (авсрс) і 2 (реверс)]; 17 — 3,80 г, Одеса, за естампажем ДАМ (монета втрачена); 18 — 7,25 г, Москва (ДАМ), за оригіналом; 19 — 3,41 г, Лондон [89, табл. VII, 6]; 20 — 4,77 г, Романов [81, табл. XX, 505].

Докладні бібліографічні дані про видання ольвійських статурів див. в нашій статті [16, стор. 75—77]. В поясненнях до табл. I—IV наводяться вказівки лише на ті видання, звідки були взяті відповідні зображення. Монети, метал яких не вказано, усі срібні.

нетки, які, безсумнівно, входять до складу підгрупи G (табл. III, 15—17), відзначаються дуже низькою вагою — в середньому 2,93 г. У ваговій системі Егіни вони могли б бути хіба тільки триболами, та й ті в Причорномор'ї звичайно значно легші [4, табл. II, стор. 96/97]. Раніш ми вважали за можливе розглядати ці монети як тридрахму і драхму аттичної системи [16, стор. 75], але ніяк не можна, навіть і в Північному Причорномор'ї, припустити наприкінці IV або на початку III ст. до н. е. існування аттичної драхми, що не має навіть 3 г. Тому ми й змушені звернутися до розшуків такої системи, де б можна було знайти номінал 12,41 та вчетверо менший — 2,93. Це можливе для даного часу тільки для родоської системи монетної ваги, де старший номінал підгрупи G буде тетрадрахмою, а молодший — драхмою, причому обидва сильно полегшені, як це було в той самий час і в Кізіку, де зустрічаємо середню вагу тетрадрахм 12,48 г, а дидрахм — навіть 5,55 г [36, ч. II, т. II, шп. 1466—1468, № 2816—2822].

Факт запозичення Ольвією родоської системи, що була в той час досить поширена в елліністичному світі [91, стор. 231—235], цілком можливий. Роль, що її відігравав Родос в ольвійській торгівлі, загальновідома; в останній час знайшлися і нові епіграфічні тому докази. Але тоді впливає, що аттична система для срібла була прийнята в Ольвії лише після 280 р. до н. е. Це дає можливість додатково висвітлити деякі особливості монет, що входять до складу серій H, I, J, K. Так, оскільки нові, важчі драхми (табл. IV, 2—10) були за своїми типами ідентичні легким драхам родоської системи (табл. III, 15 і 16), поява на всіх без винятку драмах аттичної системи імен магистратів була не примхою і не вігадкою, а необхідним засобом, з допомогою якого можна було легко відрізнити нову драхму від старої, що правила тепер за тетробол, так само як і родська тетрадрахма підгрупи G (табл. III, 5—14) — за тридрахму аттичної системи. Так само і поява на перших аттичних дидрахмах Аполлона замість традиційного образу Деметри і зміна типу орла і дельфіна (табл. IV, 1) пояснюються подібними міркуваннями. До речі, приклади срібних монет, що водночас правлять за різні номінали в різних монетних системах, можна було б вказати і в інших полісах, в тому числі і в Причорномор'ї [наприклад, 12, стор. 146—147, 173—180].

Отже, карбування срібла почалося в Ольвії в IV ст. до н. е. за егінською системою десь близько 360 р. до н. е. Оскільки в місті довгий час не було свого срібла (монети з легендою ΕΜΙΝΑΚΟ, що були випущені ще в половині V ст. до н. е., розглянуті нами в спеціальній роботі і тут свідомо залишені осторонь), нові монети обов'язково треба було пов'язати з головною причорноморською «валютою» — з кізікінами; це знайшло свій вираз у розглянутому декреті з Гієрона, який має бути віднесений не до перших, а скоріше до останніх десятиліть першої половини IV ст. до н. е.; як нам здається, цьому не суперечить і форма літер. Вартість золота, за даними декрету, дає після всіх обчислень цифру, вдесятеро більшу за вартість срібла, чим ще раз підтверджується погляд К. Маркса, який вважав, що відношення 10:1 існувало ще за часів Ксенофонта¹.

Дальша історія карбування срібної монети в Ольвії розвивалася так. Після загибелі Зопіріона, десь близько 330 р. до н. е., до срібних статерів егінської системи приєднуються драхми (підгрупа D); одночасно ольвіополіти починають і випуск золотих статерів, природна річ, після Філіппа і Александра Македонського за єдиною можливою для золота системою — аттичною. Саме тоді було проведено і зниження ваги мідної монети і замість литва стали випускати «борисфени». Спроба перейти до золотого карбування виявилася непосильною для міста, і до кінця IV ст. до н. е.

¹ К. Маркс, До критики політичної економії, Держполітвидав УРСР, Київ, 1954, стор. 141.

випускалися тільки срібні статери, останні монети єгінської системи (підгрупа F). В першому десятилітті III ст. до н. е. Ольвія, що переживала тоді період свого розквіту, знову намагається перейти до випуску золота, тепер тільки аттичних гемідрахм у складі підгрупи G, срібло якої карбувалося за родоською системою. Проте і ця спроба була невдалою, і на протязі усєї першої половини III ст. до н. е. місто випускає лише срібні драхми аттичної системи. У перші роки другої половини III ст. до н. е. ці драхми зазнали клеймування; накладали в той час клейма і на мідні монети з типами Борисфена і скіфської зброї. Але утруднення міста ще не набули хронічного характеру — в останньому десятилітті III ст. до н. е. поновлюється інтенсивний випуск срібла, що триває на протязі усєї першої половини II ст. до н. е. Проте ці монети вимагають окремого розгляду і в рамках цієї статті не можуть бути вивчені.

БІБЛІОГРАФІЯ

а) російською та українською мовами

1. Белецкий А. А., Греческая надпись на базе статуи из Ольвии, ВДИ, 1955, № 2, стор. 180—191.
2. Бертъе-Делагард А. Л., Несколько новых или малоизвестных монет Херсонеса, ЗООИД, т. XXVI, 1906, стор. 215—276.
3. Бертъе-Делагард А. Л., Относительная стоимость монетных металлов на Боспоре и Борисфене в половине IV в. до Р. Х., Нумизматический сборник, т. I, М., 1911, стор. 1—100.
4. Бертъе-Делагард А. Л., Материалы для весовых исследований монетных систем древнегреческих городов и царей Сарматии и Тавриды, Нумизматический сборник, т. II, М., 1913, стор. 49—134.
5. Бурачков П. О., Общий каталог монет, принадлежащих эллинским колониям, существовавшим в древности на северном берегу Черного моря, ч. I, Одесса, 1884.
6. Гайдукевич В. Ф., Строительные керамические материалы Боспора, ИГАИМК, в. 104, 1934, стор. 211—315.
7. Гайдукевич В. Ф., История античных городов Северного Причерноморья, зб. «Античные города Северного Причерноморья», ч. I, М.—Л., 1955, стор. 23—147.
8. Гиль Х. Х., Описание монет, поступивших в мое собрание в 1892 и 1893 гг., ЗРАО, т. VII, новая серия, 1895, стор. 217—229.
9. Голубцов В. В., Монеты Ольвии по раскопкам 1905—1907 гг., ИАК., в. 51, 1914, стор. 67—118.
10. Жебелев С. А., Северное Причерноморье, М.—Л., 1953.
11. Зограф А. Н., Монеты из раскопок в Ольвии в 1935 и 1936 гг., зб. «Ольвия», т. I, К., 1940, стор. 211—256.
12. Зограф А. Н., Античные монеты, МИА, № 16, 1951.
13. Зограф А. Н., Денежное обращение и монетное дело Северного Причерноморья, зб. «Античные города Северного Причерноморья», ч. I, М.—Л., 1955, стор. 148—163.
14. Каллистов Д. П., Очерки по истории Северного Причерноморья, Л., 1949.
15. Карышковский П. О., Еще раз о книге А. Н. Зографа «Античные монеты», ВДИ, 1953, № 1, стор. 105—111.
16. Карышковский П. О., О классификации серебряных статов Ольвии IV в. до н. э., КСИИМК, в. 66, 1956, стор. 69—77.
17. Карышковский П. И., З історії Ольвії в IV ст. до н. е., Праці ОДУ, т. 146, серія істор. наук, в. 5, 1956, стор. 167—174.
18. Кене Б. В., Музей покойного кн. В. В. Кочубея и исследования об истории и нумизматике греческих поселений в России, СПб, т. I, 1856.
19. Книпович Т. Н., Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников, МИА, № 50, 1956, стор. 119—153.
20. Латышев В. В., Исследования об истории и государственном строе г. Ольвии, СПб, 1887.
21. Латышев В. В. ПОНТИКА, Изборник научных и критических статей, СПб, 1909.
22. Левци Е. И., Новая ольвийская надпись из раскопок 1951 г., ВДИ, 1953, № 1, стор. 177—183.
23. Марков А. К., Древняя нумизматика, чч. I—II, СПб, 1901—1903.
24. Мельник К., Каталог коллекции древностей А. Н. Поль в Екатеринославе, в. I, К., 1893.
25. Орешников А. В., Экскурсы в область древней нумизматики Черноморского побережья, Нумизматический сборник, т. III, 1915, стор. 1—68.

26. Орешников А. В., Этюды по нумизматике Черноморского побережья, ИРАИМК, т. I, 1921, стор. 217—240.
27. Славин Л. М., Ольвия, К., 1938.
28. Славин Л. М., Основные итоги исследования Ольвии за последние годы, зб. «Доклады VI научной конференции Института археологии», К., 1953, стор. 119—139.
29. Струве В. В. и Каллистов Д. П. (ред.), Древняя Греция, М., 1956.
30. Третьяков П. Н. и Монгайт А. Л. (ред.), Очерки истории СССР. Первобытно-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР, М., 1956.
31. Фурманская А. И., Ассы из раскопок Ольвии в 1948 г., КСИА, в. 3, 1954, стор. 60—65.
32. Шафранская Н. В., К вопросу о кризисе Ольвии в III в. до н. э., ВДИ, 1951, № 3, стор. 9—20.
33. Шелов Д. Б., Монетное дело Боспора VI—II вв. до н. э., М., 1956.
34. Штейнванд Г. Д., Кізікський гект Одеського Історично-археологічного музею у зв'язку з електроновим карбуванням м. Кізіка взагалі, Вісник Одеської комісії краєзнавства при АН УРСР, ч. 4-5, секція археологічна, 1930, стор. 7—25.

б) іноземними мовами

35. Babelon E., Les origines de la monnaie, Paris, 1897.
36. Babelon E., Traité des monnaies grecques et romaines, ч. I, т. I, Paris, 1901; ч. II, т. II, Paris, 1910.
37. Ball R. (Nachfolger), Versteigerungskatalog, № 39, Berlin, 1937.
38. Blaraberg J., Choix de médailles antiques d'Olbiopolis ou Olbia, faisant partie du cabinet de Blaraberg à Odessa, Paris, 1822.
39. Blümner H., Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei den Griechen und Römer, т. IV, Leipzig, 1887.
40. Blümner H., Elektron, Pauly—Wissowa—Kroll, Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft, т. V, 1905, шп. 2315—2317.
41. Brandis J., Münz-, Mass- und Gewichtswesen in Vorderasien, Berlin, 1866.
42. Böck A., Die Staatshaushaltung der Athener, т. I, вид. 3, Berlin, 1886.
43. Burns A. R., Money and monetary policy in early times, London, 1927.
44. Dittenberger W., Kritische Bemerkungen zu griechischen Inschriften, «Hermes», т. XVI, 1881, стор. 189—191.
45. Friedländer J. und Sallet A., Beschreibung der antiken Münzen, (Königliche Museen zu Berlin), т. I, Berlin, 1888.
46. Fritze H., Die Elektronprägung von Kyzikos, «Nomisma», т. VII, 1912, стор. 1—38.
47. Fritze H., Die Silberprägung von Kyzikos, «Nomisma», т. IX, 1914, стор. 36—56.
48. Gardner P., The exchange-value of Cyzicene staters, «Numismatic Chronicle», серія 3, т. VII, 1887, стор. 185—190.
49. Gardner P., A History of ancient Coinage, 700—300 B. C., Oxford, 1918.
50. Giel Chr., Kleine Beiträge zur antiken Numismatik Südrusslands, М., 1886.
51. Giesecke W., Antikes Geldwesen, Leipzig, 1938.
52. Greenwell W., The electrum coinage of Cyzicus, «Numismatic Chronicle», серія 3, т. VII, 1887, стор. 1—125.
53. Grose S. W., Fitzwilliam Museum. Catalogue of the Mac-Clean collection of Greek coins, т. II, Cambridge, 1926.
54. Hammer J., Der Feingehalt der griechischen und römischen Münzen, «Zeitschrift für Numismatik», т. XXVI, 1907, стор. 1—144.
55. Hasebroek J., Anzeige über H. Schmitz, Ein Gesetz der Stadt Olbia, «Philologische Wochenschrift», т. 46, 1926, № 14/15, стор. 368—372.
56. Hasebroek J., Staat und Handel im alten Griechenland, Tübingen, 1928.
57. Head B. V., Metrological notes on the electrum coins, «Numismatic Chronicle», нова серія, т. XV, 1875, стор. 245—297.
58. Head B. V., Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, Ionia, London, 1892.
59. Head B. V., Historia numorum, вид. 2, Oxford, 1911.
60. Heichelheim F., Wirtschaftsgeschichte des Altertums, тт. I—II, Leiden, 1938.
61. Helbing O., Griechische und römische Münzen. Auktionskatalog, München, 1926.
62. Hennin M., Manuel de numismatique ancienne, Paris, 1878.
63. Hill G. F., Greek coins acquired by the British Museum in 1905—1910, «Numismatic Chronicle», серія 4, т. XII, 1912, стор. 1—15 (окремих відбиток).
64. Hill G. F., Greek coins acquired by the British Museum in 1929, «Numismatic Chronicle», серія 5, т. X, 1930, стор. 285—299.
65. Hirst G. M., The cults of Olbia, «The Journal of Hellenic Studies», т. XII, 1932, стор. 245—267.
66. Hultsch F., Griechische und Römische Metrologie, Berlin, 1862.

67. Hultsch F., Annähernde Bestimmungen der Mischungsverhältnisse einiger Elektronmünzen «Zeitschrift für Numismatik», т. XI, 1884, стр. 161—167.
68. Jacob A., Electrum, Daremberg—Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, т. II, ч. 1, 1892, шп. 531—536.
69. Köhler U., Über die attische Goldprägung, «Zeitschrift für Numismatik», т. XXI, 1898, стр. 5—16.
70. Lenormant F., La monnaie dans l'antiquité, т. I, Paris, 1878.
71. Lenormant F., Cyziceni, Daremberg—Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, т. I, ч. 2, 1887, шп. 1699—1703.
72. Lewis Smith P., Catalogue of some rare coins in gold, silver etc., (місце видання не вказане), 1927.
73. Löbbecke A., Griechische Münzen aus meiner Sammlung, «Zeitschrift für Numismatik», т. X, 1883, стр. 71—85.
74. Milbank S. R., The Coinage of Aegina, «Numismatic Notes and Monographs», N 24, New-York, 1924.
75. Minns E. H., Scythians and Greeks. A survey of ancient history and archaeology on the Nord Coast of the Euxine, from the Danube to the Caucasus, Cambridge, 1913.
76. Mommsen T., Geschichte des römischen Münzwesens, Berlin, 1860.
77. Mordtmann J. H., Epigraphische Mittheilungen, «Hermes», т. XIII, 1878, стр. 373—380.
78. Mordtmann J. H., Miscellen, «Hermes», т. XX, 1885, стр. 314.
79. Mordtmann J. H., Notice sur les antiquités trouvées au Hieron, Труды VI AC, т. II, Одесса, 1888, стр. 169—170.
80. Murzakewicz N., Descriptio nummorum veterum graecorum atque romanorum qui inveniuntur in Museo Murzakewicz, Odessae, 1835.
81. Naville et Compagnie, Monnaies grecques antiques, Catalogue de la vente publique, № 4, Genève, 1922.
82. Naville et Compagnie, Monnaies grecques antiques, Catalogue de la vente publique, № 5, Genève, 1923.
83. Nicorescu P., Un nouvel aes grave olbien, «Dacia», т. III—IV, 1933, стр. 626—627.
84. Peilerin J., Recueil de médailles de peuples et de villes, т. I, Paris, 1763.
85. Pick B., Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, т. I, ч. 1, Berlin, 1898.
86. Reinach T., De la valeur proportionnelle de l'or et de l'argent dans l'antiquité grecque, у збірці того ж автора «Histoire par les monnaies», Paris, 1902, стр. 41—73 (вперше надруковано в «Revue numismatique», copія 3, т. XI, 1893, стр. 1—26 та 141—166).
87. Regling K., Kyzikener, Pauly—Wissowa—Kroll, Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft, т. XII, 1924, шп. 224—228.
88. Rigeway W., How fare could the Greeks determine the finess of gold and silver coins?, «Numismatic Chronicle», серія 3, т. XV, 1895, стр. 104—109.
89. Robinson E. G. S., Coins of Olbia, «Numismatic Chronicle», серія 5, т. XVII, 1937, стр. 91—101.
90. Salinas A., Miscellanea di archeologia, storia e filologia, dedicata al prof. A. Salinas nel 40 anniversario del suo insegnamento academico, Palermo, 1907.
91. Segré A., Metrologia e circolazione monetaria degli antichi, Bologna, 1928.
92. Schmitz H., Olin Gesetz der Stadt Olbia zum Schutze ihres Silbergeldes, Freiburg in Baden, 1925.
93. Szemiotowa A., Monety Olbii, «Biuletyn numizmatyczny», 1954, № 4 (26), стр. 1—35.
94. Viedebantt O., Forschungen zur Metrologie des Altertums, «Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse, т. XXXIV, № 3, 1917.

П. О. КАРЫШКОВСКИЙ

ИЗ ИСТОРИИ МОНЕТНОГО ДЕЛА И ДЕНЕЖНОГО ОБРАЩЕНИЯ В ОЛЬВИИ

1. „TO APΓYPION OABIOΠOΛITIKON“ из надписи IOSPE, I², 24

Резюме

Наряду с медной монетой, частью еще литой, частью уже чеканенной, которая была в обращении в IV в. до н. э. в Ольвии, город в результате дальнейшего развития своей экономики в 60-х годах IV в. до н. э. начинает чеканить серебряные статеры по эгинской системе (см. табл. I, I

и сл.), которые затем выпускались до конца века. Эти монеты близки по типам, но разбиваются по ряду признаков на несколько серий (А, В, С, D, Е и F), различающихся магистратскими эмблемами, именами магистратов, стилистическими и фактурными особенностями. Для укрепления денежного обращения ольвиополиты воспрещают пользоваться в торговле на городском рынке иноземной монетой, устанавливая ее обязательный размен на местное серебро и медь (IOSPE, I², 24). Если, как это значится в указанной надписи, десять с половиной ольвийских статеров, средний вес которых равен 11,94 г, приравнивались к кизикину, то относительная стоимость электра по отношению к серебру составляла в этот период 7,8. На этой основе можно вычислить и относительную стоимость золота, но при ее определении следует иметь в виду, что кизикины, процент золота в которых колеблется от 15 до 70%, пользовались твердым доверием лишь до тех пор, пока малоазийский электр рассматривали как особый, самостоятельно существующий в природе металл. Распространение умения изготавливать электр заданного состава, относящееся к первой половине IV в. до н. э., явилось, наряду с распространением золотых монет, одной из причин, породивших резкие колебания курса электровых монет, а затем и прекращение их чеканки. Отсюда следует, что при изучении рыночного курса кизикинов в древности было бы неправильно исходить из среднего золотого содержания их, устанавливаемого лабораторными анализами конца XIX—XX вв. Напротив, для воссоздания действительно существовавшего положения надлежит условно принимать золотое содержание кизикинов таким, каким его предполагали в те времена, когда считали электр природным металлом, состоящим из трех частей золота и одной серебра. Принимая последнее отношение за основу, получаем относительную стоимость золота в Ольвии около 360 г. до н. э., равную 10,1.

В начале 30-х годов IV в. до н. э. в Ольвии была проведена монетная реформа: литые медные монеты были заменены так называемыми «борисфенами», курс которых был установлен по золотой монете, впервые выпущенной в это время городом. Эту реформу можно сопоставлять с другими реформами, упоминаемыми Макробием в связи с отражением Ольвией нападения Зопириона. Ольвийские золотые монеты являются своеобразным памятником этой победы, так же как и изображение скифского оружия на «борисфенах». Город, однако, не имел возможности соперничать с золотой монетой, выпускавшейся Филиппом и Александром, и к концу IV в. до н. э. прекращает чеканку золота, по крайней мере, старших номиналов. К этому же времени эгинская система для серебра заменяется родосской. На основании ольвийских монет, чеканенных около 330 г. до н. э., можно установить, что относительная стоимость золота в этот период снизилась до 9,8. Это падение было временным и объясняется экономическими условиями, существовавшими в греческом мире в середине IV в. до н. э.

В первом десятилетии III в. до н. э. Ольвия выпускала серебряные тетрадрахмы и драхмы родосской системы, а также золотые полудрахмы аттической системы. Вскоре после 280 г. город распространяет аттическую систему и на свое серебро, выпуская главным образом драхмы, подразделяющиеся на ряд серий. В надчеканенном виде эти монеты обращались и в ближайшие годы после прекращения чеканки серебра. Одновременно подвергались надчеканке и «борисфены»; все это свидетельствует о финансовых затруднениях города, отраженных в декрете в честь Протогена. В конце III в. до н. э. ольвиополиты возобновили чеканку серебра, продолжавшуюся до середины II в. до н. э.; в надчеканенном виде эти монеты — дидрахмы, драхмы и полудрахмы — продолжали обращаться и в следующие десятилетия.